

= 1989 =
Annus mirabilis

TIZENHÉTKILCSTŐ

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

- > Tizenhét pere,-----Medgyesi Konstantin
ami megtörte Grósz Károly karrierjét
- > Egy tüntetés-anatómiája-----Pap Péter
Az ellenzéki március tizenötödike 1989-ben
- > A magyar rendszerváltás előzményei---Slachta Krisztina
az NDK és állambiztonsága szemével

= 2019 = 03
//////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Papp István*

Szerkesztők: *Krabulcsán Zsolt*
Petrás Éva
Pócs Nándor

Angol verzió: *Petrás Éva*
Címlapterv: *Gyulai Kati*
Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*
Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*
Technikai szerkesztő: *Pénzes Dávid*

A borítókép Lobenwein Tamás által a Páneurópai pikniken készített fénykép felhasználásával készült.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*
Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: *1067 Budapest, Eötvös u. 7.*
Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 1788–7569

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ABTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

1067 Budapest, Eötvös u. 7.

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

„Annus mirabilis” – 1989

MEDGYESI KONSTANTIN	
Tizenhét perc, ami megtörte Grósz Károly karrierjét.....	5
PAP PÉTER ISTVÁN	
Egy tüntetés anatómiája az ellenzéki március tizenötödike 1989-ben.....	30
SLACHTA KRISZTINA	
Barátból ellenség? A magyar rendszerváltás előzményei az NDK és állambiztonsága szemével.....	50
JOBST ÁGNES	
Jelentések a befogadó táborokról A keletnémet menekültellátás megszervezése 1989 nyarán.....	67

Magyar alakok

KURUCZ ÁDÁM	
Szálasi Ferenc szárnysegéde Gömbös Ernő pályaképe.....	91

Szemle

ARGEJÓ ÉVA	
A dokumentumfilm mint a társadalom lelkiismerete.....	121

„Annus mirabilis” – 1989

Medgyesi Konstantin

Tizenhét perc, ami megtörte Grósz Károly karrierjét

„Grósz Károly egyenesen a szegedi tv-stúdióba ment, a delegáció tagjai a megyei pártbizottságra. Grósz interjúját itt hallgattuk meg. Egybehangzó megállapításunk az volt, hogy rettenetes. Hátborzongató volt szinte minden szava.”
(Szűts Pál bukaresti magyar nagykövet)

„Ez teljes elképedést váltott ki a magyar közvéleményben, mivel magyarázkodásnak tűnt. Az interjújt én nem politikus felségemmel, Sáfár Anikó színésznővel néztem végig. A befejezés után Anikó csak ennyit mondott: Te, ez megadta magát a Ceaușescunak.”
(Berecz János)

„Még Kádár János is megjegyezte, hogy kevesebb is elég lett volna nyilatkozatomban a »„kedves vendéglátóink” < kifejezésből. Az én nyilatkozatomat azonban az a remény diktálta, hogy mindannak, ami Aradon történt, pozitív folytatása lesz. Tévedtem. És a mából visszanezve ma már másképp nyilatkoznék. De hát ami megtörtént, megtörtént, s mint mondtam, a történelem dolga a történetek felett ítélkezni.”
(Grósz Károly)

1988. augusztus 28-án Grósz Károly tárgyalóasztalhoz ült Nicolae Ceaușescuval; a megbeszélés eredménye közismert: „Arad” a sikertelenség szinonimájává vált.⁴ A közvélemény akkor szembesült a fiaskóval, amikor Grósz vasárnap este 10 óra után Szegeden interjúját adott a Magyar Televíziónak.⁵ A felnőtt népesség 46%-a nézte a késő esti beszélgetést.⁶ Az interjúút követő napokban elvégzett közvélemény-kutatás adatai szerint a megkérdezettek 80%-a eredménytelennek ítélte az aradi csúcstalálkozót.⁷

A tárgyalások után közvetlenül – gyors hírforrások nélkül – a magyar közvélemény még nem érzékelhette a találkozó kudarcát. Amikor „A Hét” című televíziós

1. Szűts, 1998: 158.

2. Berecz, 2006: 127.

3. Hovanyecz, 1991: 47.

4. A tárgyalások külpolitikai, diplomáciatörténeti háttéréről: Földes, 2007.

5. Az interjú szó szerinti forrásközlése: Medgyesi–Sólyom, 2019.

6. Forró–Havas, 1988: 29.

7. A Magyar Közvéleménykutató Intézet adatai, 1989: 694.

műsorban elhangzott, hogy Romániából visszaúton a főtitkár megáll Szegeden interjút adni a Magyar Televíziónak, a csongrádi megyeszékhelyre vezető út mentén, illetve az MTV szegedi stúdiójánál spontán, nem hivatalosan szervezett, kifejezetten lelkes, több száz főből álló tömeg fogadta a miniszterelnököt. Az emberek ekkor még – de már csak egészen rövid ideig – Grósz Károlyban a bátor, dinamikus, határozott államférfit látták (akarták látni), aki felvállalta a kegyetlen diktátorral való kockázatos párbeszédet, a közvetlen politikai konfliktust.

„Vasárnap este, amikor elterjedt a hír, hogy Grósz Károly Szegeden interjút ad a helyi tévének, gyülekezni kezdtek az emberek az épület előtt. Végül több százán álltak ott: várták a híreket. Mint sokan mások, reméltek valami jót” – írta korabeli tudósításában a *Magyar Nemzet*.⁸

A polgárok valami „jót” reméltek, de az interjú nyilvánvalóvá tette: Grósz kudarcot vallott, s olyan közéleti és kommunikációs vereséget szenvedett, amely helyrehozhatatlan károkat okozott a politikus megítélésében. A közvélemény ettől a jelképes pillanattól kezdve már nem az erőskezdő, dinamikus vezetőt látta benne, hanem egyre inkább tehetetlen figurának tekintette, aki gyenge, és képtelen keményen fellépni az ellenérdekelt politikai szereplőkkel. Grósz Károly „Arad” előtt politikai értelemben rendre győzött; az aradi kudarc után viszont sorra veszíti el a közéleti csatákat. A miniszterelnök-pártfőtitkár az „Aradot” követő szegedi interjú után lejtőre kerül, ahonnan nem volt visszaút.⁹ A Ceaușescuval folytatott tárgyalás összességében 450 percig tartott, a szegedi interjú mindösszesen 17 percig.

Grósz Károly politikai imázsa az aradi találkozó előtt

„Ember a talpán” (?)

A fordulatokkal teli viharos magyar történelemben is lényegében példa nélkül áll az eset, hogy egy vezető politikus imázsa ilyen rendkívül rövid – akár percekben számolható – idő alatt omoljon össze. Ahhoz hogy kellőképpen megértsük a Grósz-brand romba dőlésének jellegzetességeit, vázolnunk kell a korábbi kép összetevőit. Akkor járunk el helyesen, ha először kifejezetten 1988. augusztus 28., vagyis „Arad” előtt született források segítségével próbáljuk felvázolni Grósz kommunikációs karakterét és imázsát.

Király István irodalmár-kultúrpolitikus naplójának 1985. május 31-i bejegyzésében olvashatunk az akkor még országos ismertség előtt álló, a budapesti pártbizottságot vezető Grósz Károlyról. A naplószöveg megőrizte az első benyomás hangulatát: *„rokonszenves az ember: határozott, ugyanakkor emberi, s ami a legfontosabb, mer*

8. *Magyar Nemzet*, 1988. augusztus 30.

9. Tanulmányomban nem diplomáciatörténeti dimenzióból, hanem kifejezetten Grósz Károly politikai karrierje, közéleti mozgásterére szempontjából elemzem a történéseket.

önmaga lenni. Mer önálló, saját érdekű politikát folytatni.”¹⁰ Ezek voltak tehát Király első gondolatai Grószról. E kezdeti pozitív vélemény alaposan megváltozik majd, de erről később.

Grósz Károly pártfőtitkári megbízatása után a CIA elkészítette a vezetői profilját. A hírszerzői elemzés szerint Grósz „dinamikus, energikus” személyiség, aki hajlandó nehéz döntéseket meghozni.¹¹ A Reuters hírügynökség az új főtitkárt „szívélyes mosolyú, de éles fogú” politikusként jellemezte. A portréban egy magas rangú magyar tisztségviselőt idéztek, aki szerint Grósz „ember a talpán”. A Reuters 1988. május 23-i összefoglalójában arra hívja még fel a figyelmet, hogy Grósz egyenes és precíz beszédstílusa elüt az idősebb magyar kommunistákétól.¹² Az olasz *Il Tempo* szerint Grósz korszerű vezető, aki „fesztelenséggel mozog” az országhatárokon kívül is, s könnyedén válaszol akár a nyugati újságírók kérdéseire is.¹³ „Alacsony, vékony ember, átható pillantású. Az a híre, hogy következetesen pragmatikus politikus”¹⁴ – írta Grószról 1988 nyarán a *New York Times*.

A *Christian Science Monitor*¹⁵ amerikai napilap Gorbacsov és Grósz személyiségét próbálta összehasonlítani: mindkettő 57 éves, mindkettőnek „imponáló a személyes fellépése”, s mindkettőjük figyelemre méltó energiával rendelkezik. Az újság egy Budapesten dolgozó nyugati diplomata véleményét közli a magyar kormányfőről; eszerint Grósz Károly „nagyon kemény ügyfél”, aki egyet akar: sikert aratni.

Deák István magyar származású történészprofesszor 1988 nyarán a BBC magyar adásának és az Amerika Hangjának is nyilatkozott a magyar politikus habitusáról. A Columbia Egyetem tekintélyes oktatója személyesen találkozott Grósszal amerikai útja során; Deák jellemzésében határozottnak és keménynek nevezte a miniszterelnököt: „Tudja, hogy mit mond, miért mondja, minden kiszámított. Lassan, de igen tisztán, rendkívül határozottan beszél.”¹⁶ Az Amerika Hangjának is erős vezetőként írta körül Deák professzor Grósz Károlyt; s mindemelllett a következő fogalmakat használta vele kapcsolatban: dinamikus, intelligens, agresszív és rugalmas.¹⁷

Paul Lendvai osztrák–magyar újságíró 1988. június 17-én találkozott a magyar politikussal, akit a „legügyesebb kommunikátornak” tartott. „Valószínűleg ő hazája modern politikai történetében az az ember, aki a legragyogóbban tudja eladni magát”¹⁸ – fogalmaz Lendvai. Az újságíró szerint Grósz „utánozhatatlanul” tudja manipulálni a sajtót, s ez a képessége játszhatott szerepet gyors felemelkedésében is. Az in-

10. Király, 2018: 524.

11. MTI Hírchívum, 1999. november 18.

12. Uo., 1988. május 23.

13. Uo., 1988. május 24.

14. Uo., 1988. július 10.

15. Uo., 1988. július 27.

16. Uo., 1988. július 27.

17. Uo., 1988. augusztus 10–11.

18. Lendvai, 1990: 115.

terjú során Lendvai „*tetterőtől duzzadónak*” látta az akkor négy hete megválasztott főtitkárt, akiből sugárzik a veleszületett ravaszság.

Az „Arad” előtti szövegforrások alapján – szinte egyöntetűen – egy határozott, dinamikus, energikus, tetterős politikai személyiség képe bontakozik ki előttünk. Mindez azért is figyelemre méltó politológiai-politikai kommunikációs jelenség, mert az elmúlt évtizedekben napvilágot látott különböző visszaemlékezésekben, emlékiratokban, politikatörténeti összefoglalásokban a Grósz-imázsról fel-felbukkanó narratív elemek döntő részben negatívak. Az utolsó főtitkárral kifejezetten jó emberi kapcsolatban álló üzletember is „kétbalkezes” politikusként jellemezi néhai barátját memoárjában.¹⁹

Grósz Károly közéleti szerepének a történeti tudatban rögzült imázsára még visszatérünk, e helyen egyelőre azt kell megállapítanunk: 1988. augusztus 28-án este 10 óráig, lényegében a szegedi interjú megkezdéséig Grósz közvéleménybeli megítélésének fajsúlyos eleme, hogy a pártfőtitkár-miniszterelnök egy döntésképes, tudatosan cselekvő, jól kommunikáló politikai karakter.

Miért akart Grósz mindenáron Ceaușescuval találkozni?

„A cél sokkal fontosabb, túlmutat a presztízs-szemponatokon...”

„*Ez az ember engem már annyiszor megsértett, hogy azon én nem tudom túltenni magam*”²⁰ – ezek Kádár János szavai Ceaușescuról. A gondolat az 1988. májusi pártértekezlet előtt nem sokkal hangozhatott el Kádár szájából egy Grósz Károllyal folytatott beszélgetés során. Kádár János az 1977-es debreceni/nagyváradai sikertelen Ceaușescu–Kádár-tárgyalás²¹ után nem volt hajlandó többet kétoldalú megbeszélésen Ceaușescuval találkozni; úgy vélte, nincs értelme egy ilyen eseménynek, mert Ceaușescu megbízhatatlan, akivel nem lehet megállapodásokat kötni.

Kádár a főtitkárként adott egyik utolsó nemzetközi interjújában is egyértelművé tette, nem tartja aktuálisnak egy román–magyar csúcstalálkozó előkészítését. Az idős főtitkár 1988. április 25-én adott interjút John McLaughlin amerikai televíziós személyiségnek. A beszélgetésben a riporter rákérdezett a román–magyar viszonyra is; Kádár válaszából egyértelműen kiolvasható volt: továbbra is elzárkózik attól, hogy a közeljövőben létrejöjjön egy főtitkárok közötti kétoldalú tárgyalás.²²

A májusi pártértekezlet után az erőtől duzzadó, magabiztos új főtitkár, Grósz Károly úgy érezhette: ami tekintélyes elődjének nem sikerült, majd sikerül neki, megszelídíti az idősödő Ceaușescut. Az akkori külügyminiszter-helyettes, Szokai Imre is úgy véli, Grósz a Ceaușescuval való tárgyalást egyfajta Kádárral (vagy talán inkább Kádár

19. Kovács, 2003: 283.

20. Hovanyecz, 1991: 43.

21. A debreceni/nagyváradai találkozási bővebben: Földes, 2007: 214–221.

22. MTI Hírchívum, 1988. április 25., május 9., június 13.

árnyékával) szembeni különös „legitimációs”²³ kényszer miatt erőltethette. Grósz fejében az lehetett, hogy hiba volt 11 éven keresztül lemondani a közvetlen tárgyalás lehetőségéről. A főtitkár-miniszterelnök túlságosan bízott a saját kommunikációs képességeiben, s ebből fakadóan hitt benne, hogy a létrejövő párbeszéd-szituációban dinamikus fellépésével²⁴ eredményeket tud felmutatni – mindez pedig élesen szembeállítható az évtizedes kádári tárgyalásképtelenséggel. Grósz számára bel- és külpolitikai szempontból is imázs erősítő elem lehetett volna, hogy ő képes szembenézni az akkor Európában már Néróhoz²⁵ hasonlított román diktátorral.

Grósz Károly június 12-én – különös módon – a munkásörparancsnokok országos tanácskozásakor jelentette be, hogy a közeljövőben tárgyalni szándékozik a román vezetéssel. Szűts Pál, a bukaresti magyar nagykövet a korábbi hetekben folyamatosan azt kommunikálta a magyar döntéshozók felé: nincs értelme, hogy Grósz Romániába látogasson, mert egy ilyen protokollesemény pusztán Ceaușescu érdekében állna.

„Megdöbbenem hallottam azt a budapesti hírt, hogy Grósz Károly, az MSZMP főtitkára a közeljövőben Romániába látogat. Mi ez? Azt hittem, rosszul hallottam. Nem, ez nem lehet! Ilyen hirtelen. Miért? Nem ilyen szellemben nyilatkoztak otthon legutóbb. Persze azóta pártértekezlet volt és Grósz Károly lett a főtitkár. De akkor is! Miért gondolja ő most azt, hogy amit Kádár nem tudott megoldani éveken keresztül, ő majd megoldja”²⁶ – olvasható a nagykövet naplójában.

A június 14-i politikai bizottsági ülésen az egyre inkább magát Grósszal szemben pozicionáló Pozsgay Imre arról beszélt, hogy „aki Romániába most elmegy, és Ceaușescuval szóba áll, az óhatatlanul kompromittálódik”.²⁷ A májusi pártértekezleten felálló új, reformer irányultságú vezetésben lényegében egyetértés volt arról: Ceaușescu kiszámíthatatlan, megbízhatatlan; a túlnyomó többség úgy gondolta, az a hatékony módszer Ceaușescu kezelésére, amit Kádár hosszú éveken át alkalmazott. Ilyen értelemben és ebben a témában – ha tetszik – volt egy kvázi kádári konszenzus, amit egy ember kívánt csak felülről: Grósz Károly, aki a kádári „nem tárgyalunk, és ezzel nem legitimáljuk Ceaușescut” elvvel szemben szinte mindenáron és alapvetően feltételek nélkül tárgyalni akart.

23. Bodzabán–Szalay (szerk.), 1994: 106.

24. Grósz Károly 1987-es miniszterelnöki kinevezéséig lényegében semmiféle diplomáciai tapasztalattal nem rendelkezett. Viszonylag hamar kialakított azonban a maga számára egy újszerű, kifejezetten dinamikus tárgyalási stílust. Erre hoz példákat visszaemlékezésében Horn Gyula, aki szerint Grósz „keményen tudott tárgyalni”. Az egyik alkalommal Rizskov szovjet miniszterelnök álláspontját utasította vissza „rideg ábrázattal”, míg máskor a lengyel kormányfőt kényszerítette állásfoglalásra dinamikus stílusával. Horn, 1991: 188–189.

25. Az osztrák *Neue Arbeiter Zeitung* hasonlította először Néróhoz Ceaușescut. MTI Hírchívum, 1988. július 1.

26. Szűts, 1998: 125–126.

27. Földes, 2007: 411.

Grósz szándékai ellenére június végére a román–magyar csúcs előkészítése megredkedt. A június 27-i budapesti sok tízezres, falurombolás elleni Erdély-tüntetés²⁸ miatt érkezett a román válaszcsapás: a kolozsvári magyar konzulátus bezáratása. A román–magyar kapcsolatok befagytak. Június 30-án Grósz Károly a Parlamentben válaszolt a magyar és külföldi újságírók kérdéseire. Ismét leszögezte, hogy hajlandó Romániába utazni, ugyanakkor kiállt a június 27-i tüntetésen résztvevők alkotmányos jogai mellett, és egyértelművé tette, hiába várná el a román fél az ilyen jellegű tüntetések betiltását, azt a kormány a jövőben sem teszi meg. *„A kormánynak nincs joga megtiltani, minthogy egyszerűen abba nem volt beleszólásunk, hogy lesz-e tüntetés vagy nem. A mi szerepünk az Alkotmány szerint ott kezdődik, hogy akadályozzuk meg az Alkotmány szellemével ellentétes társadalmi megnyilvánulásokat, és biztosítjuk a rendet, ez a kormány feladata. Ha az állampolgár ki akar menni az utcára, és véleményét kifejezésre akarja juttatni, ha ezt a kormány megakadályozza, az az állampolgár személyiségi jogait sérti”*²⁹ – fogalmazott kommunista pártfőtitkártól nem megszokott stílusban, majd hogyanem demokratikus attitűddel Grósz.

Mivel a pártvezetés néhány héttel korábban, június 16-án³⁰ karhatalmi erővel szétkergette azt a néhány száz tüntetőt, akik a budapesti belvárosban a kivégzett miniszterelnökre, Nagy Imrére kívántak emlékezni, a politikai elemzők – de akár a román diplomaták is – úgy érezhették, az Erdély-tüntetés mögött tetten érhető a Grósz-féle magyar kormányzat leplezett szimpátiája.

*„Nézzé, mit követeltek a felvonulók? Magyar testvéreik létbiztonságának a megtartását, azt kérték, hogy a hagyományos kulturális, egyetemes kulturális értékek megmaradjanak. Mert ez nemcsak magyar kulturális érték, egyetemes emberi kultúra értéke. És mellette természetesen kérték azt is, hogy a székely népi hagyományok védelme is biztosítva legyen, ami magyar kultúrtörténet”*³¹ – nyilatkozta június utolsó napján a BBC-nek már-már szinte nemzeti retorikát használva Grósz Károly. Az is érdekes pszichés jelenség és a pártfőtitkár-miniszterelnök politikai kétarcúságát demonstrálja, hogy öt nappal később Moszkvában minderről miként beszélt Gorbacsovnak: *„Június 27-én az ellenzék kezdeményezésére újabb tüntetés volt, melyen 45 ezer ember vett részt. Rendbontás nem történt. Figyelmeztettük [őket], hogy a fegyveres erők elfojtanak mindenféle rendbontási kísérletet, a nacionalista jelszavak hangoztatását. A szervezők alapján ugyanazok voltak, akik június 16-án is, habár a demonstráció tartalma más – tiltakozás a román körzetesítési politika ellen azokon a területeken, ahol magyar kisebbség él. Romániával való kapcsolatunk nagyon nehéz probléma. A magyar társadalom azokkal érez együtt, akik nacionalista jelszavakat*

28. A tüntetésről bővebben: Katona–Salamon (szerk.), 2014: 64–66.

29. MTI Hírárchívum, 1988. július 1.

30. Katona–Salamon (szerk.), 2014: 61–63.

31. MTI Hírárchívum, 1988. július 1.

*hirdetnek.*³² (A Gorbacsovval folytatott tárgyalás „aradi” kihatásaira még visszatérünk.)

Grósz pontosan tudta, hogy a magyar közvéleményben komoly érzelmi ellenállás tapasztalható a román falurombolási tervekkel szemben. Ennek tükrében értelmezendő az is, hogy július 1-jén a magyar országgyűlés határozott hangú nyilatkozatot fogadott el a román „településrendezési” tervekről. *„E program hazánk lakosságában mélységes aggodalmat és nyugtalanyságot, a széles nemzetközi közvéleményben megütöközést és tiltakozást váltott ki”*³³ – áll a dokumentumban.

Ilyen érzelmi állapotban, nemzeti feszültségek közepette került sor Grósz Károly és Ceaușescu első személyes kontaktusára Varsóban. A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete július 15–16-án ülésezett a lengyel fővárosban. Grósz főtitkárként először vett részt nemzetközi többoldalú találkozón. Ceaușescu kivételével minden pártvezetőt ismert már korábbról. A román elnökkel viszont még korábban sohasem találkoztak.

A tanácskozás kezdetén az ülésterembe lépve Grósz formálisan kezét fogott minden ott lévő vezetővel, így Ceaușescuval is. Bemutatkozott neki, több azonban ekkor még nem történt.³⁴ A tanácskozás szünetében a magyar és a román delegáció között a pihenőteremben körülbelül tízméteres távolság lehetett, vagyis Ceaușescu és Grósz bő tíz lépés távolságra álltak egymástól. *„Néztek egymásra, mint két kutya, hogy most mi van, hogy van”*³⁵ – így emlékszik a szituációra a magyar főtitkár akkori külpolitikai és nemzetbiztonsági tanácsadója.

Grósz a feszült helyzetben váratlan gesztust akart gyakorolni, ezért – noha nem volt leegyeztetve a diplomaták részéről kétoldalú megbeszélés – úgy döntött, odalép Ceaușescuhoz. A román pártvezető már akkor meglepődött, amikor Grósz elindult felé, *„hogy most mi lesz, hadat üzeni megünk vagy barátkozni?”*³⁶ A különös diplomáciai helyzetben Grósz egészen triviális kérdést vetett fel beszélgetési témaként: azt kérdezte meg Ceaușescutól, hogy Romániában éppen most mennyi az idő? *„Szerintem Ceaușescu ha élne, még ma is azon gondolkodna, hogy mi volt a ravaszság ebben a kérdésben. Pedig semmi másról nem volt szó, mint hogy törjük meg a jeget”* – mondja Thürmer Gyula külpolitikai tanácsadó, aki fültanúja volt az esetnek.

Grósz maga is úgy emlékezett később, hogy Ceaușescut váratlanul érte a hirtelen gesztus: *„Először furcsamód – vagy talán nagyon is érthetően – meglepődött, majd miután túljutottunk a kezdeti udvariasságokon, kifejezte, mennyire örül, hogy megismerkedtünk. Ezután utalt arra, hogy a szokásos diplomáciai úton egyeztetjük, hogyan tudunk tárgyalni a minket érintő kérdésekről... A dolog lényege, hogy jó tíz percet beszélgettünk, ami nagyon felkeltette a többi delegáció érdeklődését, mivel mindenki*

32. Baráth–Rainer (szerk.), 2000: 137–138.

33. Pándi, 1996: 264–265.

34. Hovanyecz, 1991: 42.

35. A szerző interjúja Thürmer Gyulával (2019).

36. Uo.

*tudta, milyen kutya-macska barátság van köztünk.*³⁷ Metakommunikációs szempontból ez a rövid varsói diplomáciai intermezzo Grósz Károly taktikai győzelmével végződött. A magyar politikus úgy érezhette, a maga dinamizmusával meg tudta lepni Ceaușescu. Grószban az rögzülhetett: képes ő kezelni az idősödő román diktátort.

Grósz Károlyt mint közéleti embert Ceaușescu személye már korábban is érdekelte. Karakterét mindig is „talánynak”³⁸ tartotta. Mikor felmerült még miniszterelnöki időszakában, hogy tárgyaljon a román kormányfővel, már akkor elkezdett intenzívebben utánaolvasni Ceaușescu személyiségének, mert úgy vélte: habár Dăscălescu miniszterelnökkel találkozna, Ceaușescu szelleme mégis lenne jelen. A kormányfői megbeszélés elképzelését végül felülírta a tervezett csúcstalálkozó. *„Sokat olvastam róla, és mindenkitől, aki ismerte, tárgyalt vele, minden lehetséges dolgot igyekeztem megtudni felőle”* – emlékezik Grósz, aki azt is elmondta, hogy számos magyar diplomatától és politikustól tájékozódott a román vezetőről. Külön is kiemelte Aczél Györgyöt, aki a magyar pártvezetők közül utoljára találkozott „Arad” előtt Ceaușescuval.³⁹

Hogy pontosan milyen tanácsokat adott Aczél György Grósznak, források hiányában nem rekonstruálhatjuk, de az vázolható, hogy Aczél miként gondolkodott Ceaușescuról. Életútinterjújában⁴⁰ a román diktátort eszes, kiemelkedően szorgalmas vezetőnek látta, aki a hivatalos tárgyalásait rendre elhúzza. Olyan esetről is beszámol, hogy amikor számára nem tetsző gondolatot hall, akkor szünetet rendel, és egyszerűen kirohan a teremből. A mellette lévő román diplomaták, titkárok, vezető politikusok *„köhögni nem mertek”* Ceaușescu maratoni monológjai közben. *„Teljes mértékben pszichopata volt”*⁴¹ – vont sommás mérleget Aczél, aki mindvégig egyetértett Kádár Jánossal, hogy Ceaușescuval nem szabad főtitkári szinten tárgyalni, mert nem lehet vele megállapodni. *„Ez az ember egy önmagát karizmatikus prófétának hitt ember, aki abszolút meg volt győződve a saját történelmi küldetéséről... De ezt ő őszintén hitte. Ő nem egy cinikus ember volt. Elképesztő munkabírással”*⁴² – rajzol miniportrét Ceaușescuról Aczél György.

Hiába mondta azt a román államfő Grósz Károlynak Varsóban, hogy majd a diplomáciai csatornákon egyeztetnek a csúcstalálkozóról, hosszú hetekig nem történt semmi. Különböző megszólalásaikor Grósz szinte mantraként újra és újra ismételtgette, nyitott a párbeszédre. *„Felajánlottam, hogy a kérdés tisztázása érdekében bármikor hajlandó vagyok Romániába utazni. Erre a javaslatunkra eddig választ nem kap-*

37. Hovanyecz, 1991: 43.

38. Uo. 41.

39. Révész, 1997: 309.

40. Aczél György-interjú, OHA: 31–42.

41. Uo. 32.

42. Uo. 31.

tunk⁴³ – nyilatkozta a magyar pártvezető sikeres amerikai útja⁴⁴ során Washingtonban, július 26-án.

A román lépések azonban továbbra is vártak magukra. Ebben a szituációban, már augusztus elején Grósz – provokációként vagy egyszerűen csak úgymond vagányságból – bevállalt egy szokatlan, a diplomáciában bumfordinak tekinthető megnyilatkozást. A miniszterelnök-főtitkár augusztus 2-án a parlamenti dolgozószbójában fogadta Jim Hoaglandet és Michael Dobbst, a *Washington Post* vezető munkatársait. Magukat az amerikai riportereket is meglepte, hogy Grósz a beszélgetés közben egy, a román mentalitáson élcelődő viccet engedett meg magának. „*Ritka pillanat a történelemben: egy szovjet tömbbeli ország vezetője egy interjú során olyan viccet mesél, amely egy másik kommunista ország rovására megy*”⁴⁵ – írta meg augusztus 9-én a lap.

Szűrös Mátyás életútinterjújában Grósz egész személyisége kapcsán a „*vagánykodó*” kifejezést egyfajta kulcsfogalomként használja. Szűrös szerint Grósz egy „*félművelten okos*” ember, aki a kulisszák mögött hatékony kapcsolatépítő, és emiatt sokan el is fogadták, de arra, hogy egy országot reprezentáljon, arra nem bizonyult alkalmasnak, mert ahhoz „*kisztílű volt, napóleoni beütésekkel*”. Grósz Károly egykori politikustársa, majd riválisa arról is beszélt, hogy Grósz pökhendi, cinikus vagánykodó típus volt. „*Ő úgy képzelte el, hogy egy pártfunkcionáriusnak ilyennek kell lennie, vagánynak*”⁴⁶ – jellemezi Grósz habitusát Szűrös Mátyás.

Szintén erre a bizonyos vagánykodó személyiségjegyre utal Király István naplójának néhány bejegyzése. Eszerint Grósz társas viselkedésében nincs méltóság, „*közön-séges*”. Király lejegyezte, hogy amikor még 1987 nyarán Grósz Gorbacsovval találkozott, annyira „*túl pajtáskodó*” volt, hogy a helyzet kínossága miatt a Híradó tudósításából ki kellett vágni egy részletet.⁴⁷ Hodicska Tibor memoárjában felidézi; Grósz Károly az egyik alkalommal, amikor hivatalosan újra egyértelművé tette, tárgyalni akar Ceaușescuval, vicceskedve, a diplomáciai szándékot „*militarista stílussal fűszerezve*” – a személyisége részeként felfogható vagánysággal – arról beszélt, hogy „*nem tankokkal akarunk menni Romániába*”.⁴⁸

A magyar rendszerváltozást érintő szakirodalomban lényegében konszenzus⁴⁹ van arról, hogy az 1988-as aradi találkozót szovjet nyomásra következett be. A korabeli szereplők közül Szokai Imre⁵⁰ és Szűrös Mátyás⁵¹ is említést tesz arról, hogy létezett e

43. MTI Hírchívum, 1988. július 26.

44. Grósz Károly amerikai útjáról bővebben: Borhi, 2015: 404–408.; Kávássy, 2013: 194–212.

45. MTI Hírchívum, 1988. augusztus 9.

46. Szűrös Mátyás-interjú, OHA: 420.

47. Király, 2018: 583, 591.

48. Hodicska, 2014: 237–238.

49. Bottoni, 2013: 108.; Bottoni, 2015: 210.; Cartledge, 2016: 531.; Kalmár, 2014: 562.; Romsics, 2003: 95.

50. Bodzabán–Szalay (szerk.), 1994: 106.

51. Szűrös, 2008: 80–81.

témában is moszkvai nyomásgyakorlás. Mind Szokai, mind Szűrös Jegor Ligacsov szerepét emelte ki, aki mint az SZKP KB titkára rendszeres telefonkapcsolatban volt Grósz Károllyal. A Gorbacsovval szemben keményvonalasnak tekinthető szovjet politikus fogalmazott meg kategorikus elvárásokat a román–magyar relációval kapcsolatban is.

Gorbacsov és Grósz már említett július 5-i megbeszélése kiemelt jelentőséggel bírt az aradi találkozó tekintetében, de főként arra volt hatása, hogy a magyar pártvezető milyen tárgyalási magatartást képviseljen majdan Ceaușescuval szemben. Ahogy arról már szó volt, Grósz beszélt a moszkvai viziten a román–magyar kapcsolatok ügyéről. A jegyzőkönyv szerint a magyar pártfőtitkár arról adott tájékoztatást, hogy „elhatározta”, tárgyalni fog a román államfővel. Gorbacsov ezt helyeselte, s nyilvánvalóvá tette, az „elvtársi párbeszéd” híve, vagyis közvetlenül nem fog a Szovjetunió beavatkozni a két szocialista ország közötti elmérgesedett vitába. „Párbeszédet kell folytatni Románia vezetésével. A cél sokkal fontosabb, túlmutat a presztízs-szemponatokon. Még ha nem is sikerül elérni sokat, akkor is bölcs döntés”⁵² –mondta szó szerint Gorbacsov.

Grósz Károly 1988 nyarán leginkább Mihail Gorbacsovnak, a Szovjetunió vezetőjének kívánt politikai cselekvéseiben megfelelni. Ekkor Grósz még csak nem is sejti, sejtheti, hogy a következő évben milyen forradalmi erejű változások történnek Kelet-Európában. A magyar pártvezető ebben az időszakban sorsát leginkább Gorbacsovhoz kötheti. Úgy gondolhatja, hazai sikereinek az alapja is az, hogy a szovjet főtitkárt a saját politikája mögött tudhassa. A grószai stratégia lényegi eleme, hogy meg kell felelni Gorbacsovnak és az általa megfogalmazott határozott vagy akár szelíd elvárásoknak. Márpedig ha a román–magyar kapcsolatokban Gorbacsov szerint az a legfontosabb cél, hogy enyhítsék a feszültséget, akkor Grósz úgy érezhette: egy önmagában a párbeszédre fókuszáló, békülékeny, simulékony tárgyalási stílus lehet számára a követendő út, hiszen Gorbacsov azt is leszögezte: a „cél” fontosabb, mint a „presztízs-mozzanat”. Ezen a moszkvai tárgyaláson fejtette ki Grósz Károly Gorbacsovnak azt, hogy a magyar társadalom azokkal ért egyet, akik a nemzeti retorikát használják. A szovjet pártvezető utalása arra, hogy a presztízs-mozzanat kevésbé fontos, úgy is értelmezhető: a diplomáciai feszültség enyhítése, a „párbeszéd” érdekében Grósz belpolitikai kockázatokat is vállalhat. Ne szaladjunk túlságosan előre, de az előbb vázolt gondolati panelek miatt alakulhatott ki az a pszichés szituáció, hogy Aradon és utána a szegedi interjúban Grósz teljes mértékben túllépett ezeken a bizonyos „presztízs-mozzanatokon”.

Az MSZMP vezetése számára augusztus 19-én készült információs jelentés szerint a lakosság körében „növekvő felháborodás kíséri” a Romániában tapasztalható fejleményeket. A bizalmas dokumentum arról is tájékoztat, hogy az emberek várják ugyan a legfelsőbb szintű magyar–román tárgyalásokat, de egyre többen vannak, akik nem

52. Baráth–Rainer (szerk.), 2000: 138.

bíznak „*a román vezetés tárgyalási készségében*”.⁵³ A Tanjug jugoszláv hírügynökség augusztus 22-én azt jelentette,⁵⁴ hogy a közeljövőben nem várható román–magyar csúcstalálkozó. A magyar hírszerzésnek sem volt semmiféle arra mutató információja, miszerint bármilyen történés várható lenne augusztus utolsó hetében a két ország viszonyában.⁵⁵ Grósz Károly maga is úgy gondolta, hogy nyugodt napok várhatnak rá, és augusztus 24-én súlyos beteg feleségével elutazott Balatonaligára, a párttüdülőbe nyaralni. Azt tervezte, hogy szeptember elejéig a Balaton partján pihen.

Az aradi tárgyalások előtti napok, órák

„Ebben is az a felfogás tükröződött, hogy Kádár Jánossal szemben majd ő megmutatja”

Augusztus 25-én, csütörtökön 10 órakor hívták fel a Román Kommunista Párt KB székházából a bukaresti magyar nagykövetséget. A nagykövet távollétében Hodicska Tibor ügyvivőt várták délben Nicolae Ceaușescuhoz. Egy kicsit előszobáztatták a magyar diplomatát, majd a főtitkár tőle szokatlan módon röviden közölte vele, hogy a „*helyzet súlyossága miatt*”⁵⁶ augusztus 27-én vagy 28-án, esetleg 29-én találkozná Grósz Károssal. A román fél több helyszínt is felvetett: Nagyvárad, Bukarest, Arad.⁵⁷ A magyar államot képviselő ügyvivő szóbeli válaszában arra utalt, hogy egy későbbi dátum elképzelhetőbb lenne; Ceaușescu Hodicska szavaira nem reagált, csak annyit mondott: a közlései továbbítását kéri.

A magyar diplomata a nagykövetségről telefonon azonnal értesítette az MSZMP Külügyi Osztályának román referensét, Péter Lászlót; majd írásban is tájékoztatta a budapesti pártközpontot, ebben egy hét időbeli eltolást javasolt a döntéshozók számára. A magyar nagykövetség információi szerint Ceaușescunak nem volt lekötve a közeljövőre nemzetközi programja, vagyis a román fél részéről az esetleges halasztás elutasítását nem indokolhatták volna objektív tények.

Szűts Pál nagykövet Budapesten töltötte e napokban a szabadságát, s éppen a „Fehér házban” tartózkodott, amikor befutott a román kezdeményezés híre. Szokai külügyminiszter-helyettes első reakciója ez volt: „*Mit gondol, csak úgy magához rendel bennünket: És ilyen rövid időt hagy a felkészülésre? Nem kell elfogadni. Javasoljunk egy későbbi időpontot.*”⁵⁸ Szokai felhívta Horn Gyula külügyi államtitkárt, aki hasonló véleményen volt. Először Szűrös Mátyás, az MSZMP külügyi titkára is az egyhetes halasztás mellett állt.

53. AZ MSZMP KB Agit-Prop Osztály Információs jelentése az 1988. augusztus 12-től 18-ig terjedő időszak eseményei visszhangjáról. MNL OL M-KS 288-11 4454 őe.

54. MTI Hírárchívum, 1988. augusztus 22.

55. Thürmer Gyula-interjú, 2019.

56. Hodicska, 2014: 240.

57. Szűrös, 2008: 80.

58. Szűts, 1998: 142.

Az események gyorsan és egymással párhuzamosan történtek. Tájékoztatták a román kezdeményezésről a szabadságát töltő Grósz Károlyt is; Péter László elutazott Balatonaligára, hogy minden lehetséges részletről informálja a főtitkárt.⁵⁹ Grósz megszakította a szabadságát, és másnapra, augusztus 26-a reggel 9 órára összehívta a Politikai Bizottság ülését.

„Grósz Károly – mások véleménye ellenére – elfogadta a román javaslatban közölt pár napos határidőt a tárgyalások lebonyolítására. Ebben is az a felfogás tükröződött, hogy Kádár Jánossal szemben majd ő megmutatja, hogy lehet tárgyalni a román főtitkárral”⁶⁰ – ez Hodicska Tibor véleménye, aki már Ceaușescu előtt is az első hivatalos magyar reakcióban a halasztás mellett érvelt. Szűrös Mátyás visszaemlékezésében arról beszél: kezdetben ő is a halasztást tartotta volna helyesnek, de „beláttam, hogy a kialakult helyzetben annak sem lenne sok értelme”.⁶¹ A magyar diplomácia számára ekkor ütött vissza a tárgyalási akarat utóbbi hónapokban Grósz által rendszeresen ismételtgetett erősítgetése: még az esetleges halasztás kommunikálására sem maradt politikai manőverezési tér.

Augusztus 26-i ülésén a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy a tárgyalás legyen augusztus 28-án, és a helyszín legyen Arad.⁶² A döntés előkészítői úgy ítélték meg, Ceaușescu azért kényszerült rá a tárgyalásra, mert „a román vezetés nemzetközi mozgástere egyre korlátozottabb”.⁶³ A pártvezetés számára készített szigorúan bizalmas jelentés arra a megállapításra jutott, hogy a megbeszélés kezdeményezésével Ceaușescu „a nemzetközi közvéleménynek bizonyítandó” tesz konstruktív javaslatot.⁶⁴ Grósz Károly úgy vélte, Arad mint potenciális helyszín felvetése – a magyar történelmi múlt miatt – „csalétek” lehetett Ceaușescu részéről, de a magyar miniszterelnök-főtitkár abban bízott, hogy arra majd maga a Conducator harap rá.⁶⁵

A magyar tárgyalódelegáció Budapestről már augusztus 27-én délután elutazott Szegedre. Grósz autójában ült Szűts Pál bukaresti magyar nagykövet, aki a rendelkezésre álló több mint két óra alatt igyekezett minél több információt átadni a román politikáról a főtitkárnak – főként a falurombolási tervekről.⁶⁶ (Ennek a ténynek majd a szegedi interjú után lesz igazi jelentősége.) A küldöttség az éjszakát Szegeden töltötte. Augusztus 28-án, vasárnap reggel korán elindultak Nagylak felé. Negyed nyolckor léptek román területre.

59. Hodicska, 2014: 241.

60. Hodicska, 2014: 242.

61. Szűrös, 2008: 80.

62. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1988. augusztus 26-án megtartott üléséről. MNL OL M-KS 288-05 1034. óe.

63. Tájékoztató a Központi Bizottság tagjainak a magyar–román főtitkári találkozóról, 1988. augusztus 26. MNL OL M-KS 288-11 4454 óe.

64. Uo.

65. Hovanyecz, 1991: 46.

66. Szűts, 1998: 143.

Grósz Károly fejében – önsorsrontó módon nem hallgatva a saját stábjára – már magabiztosan összeállt a (későbbi) kudarc taktikája, aminek lényege: mindenáron csökkenteni kell a két ország közötti feszültségeket, és ennek érdekében túl kell lépni a „*presztízs-szemponatokon*”. A magyar pártfőtitkár úgy lépte át a határt, hogy azt rögzítette újólag magában: Gorbacsov instrukcióinak megfelelően a legfontosabb cél, hogy a megbeszélésen Ceaușescuval keressék „*az együttműködés lehetőségeit*”, és mindvégig „*az együttműködésre helyezük a hangsúlyt*”.⁶⁷

Egy hosszú nap: augusztus 28.

„*Most nem keménykedhetünk*”

Már a határ átlépése után csapdahelyzetbe került a magyar delegáció. Grósz Károlynak a luxus BMW-jéből egy Daciába kellett átszállnia, mert ez volt a román fél kérése. Grósz nem állt ellen; a magyar stáb tagjai lehallgató-készülékekkel felszerelt autókban haladtak Arad felé.⁶⁸ Aradon Nicolae Ceaușescu rendkívüli pompával fogadta a magyar főtitkárt. „*Grósz mintha elolvadt volna attól, hogy őt díszszázaddal várták, és kitették a fényképét*”⁶⁹ – emlékezett a bizarr szituációra a tárgyalás után másfél évvel Szűrös Mátyás.

A megbeszélés a magyar főtitkár 25 perces beszédével kezdődött. E megszólaláskor Grósz még a magyar nemzeti érdekeket határozottan képviselve javaslatot tett a menekültek helyzetének áttekintésére, kulturális központ nyitására Bukarestben, egy kulturális vegyes bizottság felállítására, amely a nemzetiségek igényeit tekintené át. Felvetette a bezárt kolozsvári konzulátus újranyitásának szükségességét; s végül kérte a román vezetést, vizsgálja felül az úgynevezett településrendezési tervet, mert a magyar kormányzat „*értetlenül áll*” az elképzelés előtt. E nyitómegszólalásban Grósz még azt is kimondta, hogy a magyar kormányzat felelősséget érez a magyarság kulturális értékeinek megőrzése iránt.⁷⁰ Szűts Pál nagykövet úgy emlékszik, hogy ekkor Ceaușescu idegesen rakosgatta az előtte lévő iratokat.⁷¹ Grósz is érzékelt a román államfő izgatottságát: „*Remegett a szája széle, reszketett a keze.*”⁷²

A magyar álláspont ismertetése után következett Ceaușescu két és fél órás monológja. E szövegben a kompromisszum szándéka nyomokban sem érhető tetten. E megszólalásában vetette fel a román diktátor azt is, hogy Románia ipara olyan fejlett,

67. Grósz Károly gondolkodásának rekonstruálásához támpontot az MSZMP PB előtt tartott szeptember 6-i beszámolójának paneljei adhatnak: Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottsága 1988. szeptember 6-án megtartott üléséről. MNL OL M-KS 288.f. 5/1035 öe..

68. Kanyó, 2016: 408.

69. Ablonczy 1990: 86.

70. Az aradi tárgyalás szó szerinti jegyzőkönyve: MNL OL M-KS 288.f. 5/1035 öe.. A jegyzőkönyv publikált verziója: *Tiszatáj*, 1990. 6. sz. 96–110.

71. Szűts, 1998: 145.

72. Hovanyecz, 1991: 47.

hogy a közeljövőben nukleáris fegyver előállítására is képes lehet akár. Ez a kiszólás egyértelműen a partner megfélemlítését szolgálhatta.

A két expozé után ebédszünet következett, de még előtte Ceaușescu négyszemközi beszélgetést kezdeményezett a magyar pártfőtitkárrel. A nap folyamán három ilyen találkozóra került sor. Az első még a plenáris ülések előtt zajlott, akkor egyszerűen a tárgyalási menetrendről egyeztettek a felek. A második ebéd előtt, illetve törént még egy négyszemközi Ceaușescu–Grósz-beszélgetés a plenáris ülések után. A magyar delegáció résztvevői – utólag is – ezeknek a külön beszélgetéseknek a számlájára írják Grósz második plenáris tárgyalási körben történt páfordulását. (Mindenképpen különös, hogy a magyar fél tolmácsa nem lehetett jelen a négyszemközi beszélgetéseken, ezeken végig a román elnök tolmácsa fordított. Grósz ezt is tűrte.)

Hovanyecz László újságíró, mikor 1991-ben interjút készített Grósz Károllyal, hangsúlyosan kérdezett rá arra, hogy mi történt e négyszemközi alkalmakon. Grósz szerint az itt elhangzó mondatok nagy része „*üresjárat*” volt, de Ceaușescu azt mindenképpen el akarta érní Grósznál, hogy rendeljen el tüntetési tilalmat, és blokkolja a Romániával szembeni magyar sajtókritikát. A magyar főtitkár 1988 késő nyarán ilyet már szóbeli „*vagánykodás*” szintjén sem vállalhatott. Grósz elmondása alapján a másik fajsúlyos téma a négyszemközi beszélgetéseken Gorbacsov személye volt; Ceaușescut rendkívüli módon érdekelte a Gorbacsov-jelenség. Mindezekén túl, ami a közvetlen találkozás szempontjából hatással lehetett a magyar pártfőtitkárra, az az öregedő diktátor dinamizmusa volt: „*sugárzott belőle a célirányosság*”⁷³ – emlékezett Grósz. Egy másik visszaemlékező interjúban arról is beszélt Grósz, hogy Ceaușescu az egyik négyszemközi beszélgetéskor azt vetette fel: lépjenek fel közösen Gorbacsovval szemben, de a magyar főtitkár ezt egyértelműen visszautasította.⁷⁴

Az ebédszünet idején a magyar delegáció tagjai kísérletet tettek rá, hogy egy rövid kinti séta (a magyar stáb számára átadott hotelszobákat is lehallgatták) keretében beszéljenek a főtitkár-miniszterelnökkel, s próbáljanak neki információkat adni, hogy tudjon reagálni Ceaușescu szavaira. Grósz azonban nem akart sétálni, „*s csak annyit mondott a munkatársainak: most majd én következek*”.⁷⁵ A diplomaták nem sejtették, ez azt jelenti, hogy a Gorbacsov által szelíden elvárt feszültségenyhítés érdekében Grósz Károly egyfajta huszáros meghátrálással vonul vissza a korábbi magyar pozícióból.⁷⁶

A második tárgyalási fordulóban Grósz ismét közel fél órát beszélt, de ez a megnyilatkozás már egészen más volt, mint az első körben elhangzó. A magyar delegációvezető sorra engedett a korábban felvetett témák tekintetében. Kijelentette, hogy a településfejlesztési program Románia belügye. Ha a román fél nem akar kulturális

73. Uo.

74. Bodzabán–Szalay (szerk.), 1994: 108.

75. Szűts, 1998: 153.

76. Lengyel László minderről metaforikusan így fogalmaz: Grósz Károly „*beleszédült Ceaușescu ölélé-sébe*”. Lengyel, 1998: 454.

központokat, akkor „*mi ezt tudomásul vesszük. Vegyük le a napirendről, ne terhelje kapcsolatainkat.*”⁷⁷ A kolozsvári magyar konzulátus ügyében is ellenállás nélkül fogadta el, hogy Románia hallani sem akar az újranyitásról. Az egész megszólalás kulcs-gondolatata az volt, hogy a magyar fél túllép a korábbi sérelmeken, mert „*ami volt, az a múlté. Én azt kérem, hogy a jövővel törődjünk.*” Grósz Károly mindent megtett az együttműködés keretének újraformálásáért, de a grószói stratégia azzal nem kalkulált kellőképpen, hogy a magyar delegációt nem egy – legalább részleges – kompromisszumokra törekvő román politikus, hanem egy, a saját rendszere mindenáron való túléléséért küzdő dörzsölt és makacs diktátor fogadta. Hiába tanulmányozta Grósz a korábbi hetekben, hónapokban Ceaușescu karakterét.

Az este folyamán Grósz Károly még tett két nehezen értelmezhető „gesztust”: személyesen nem ment ki koszorúzni az aradi hősök emlékművéhez, hanem még Ceaușescuval beszélgetett, és Szűrös Mátyást delegálta a koszorúzásra; illetve a két delegáció közötti vitát a közös nyilatkozat szövegéről azzal zárta le, hogy legyen az a verzió, ami „*Ceaușescu elvtársnak tetszik*”.⁷⁸ Ezzel lényegében a románok által preferált szövegből vált „közös” nyilatkozat, amelyből a nemzetiségi kérdésre való óvatos utalás is kimaradt.⁷⁹ „*Grósz Károly minden aradi melléfogására csak rálicitált azzal, ahogy hazaérve, Szegeden sietve összefoglalta tárgyalásait*”⁸⁰ – véli Szűrös Mátyás.

A 17 perces szegedi interjú legtöbb indulatot kiváltó része az volt, amikor Grósz a falurombolás kapcsán kommunikációjában lényegében átvette a hivatalos román álláspontot, s relativizálni kezdte a „*területrendezési koncepció*» veszélyeit, az arról szóló független hírforrásokat, továbbá azt hangoztatta, hogy a magyar diplomáciának erről a kérdésről nem volt elegendő információja. »*Nekem az az érzésem, hogy mi nem vagyunk egészen pontosan tájékozódva arról, hogy ott mi történik*»⁸¹ – mondta a főtitkár-miniszterelnök a Rangos Katalinnak és Kulcsár Istvánnak adott élő televíziós interjújában. Az is megdöbbenő volt a közvélemény számára, hogy az erdélyi magyarok ezreinek menekülését okozó diktátort Grósz „*kedves házigazdának*” nevezte a beszélgetésben. Ez még Kádár János nemtetszését is kiváltotta.⁸²

A napjainkig kitartó „városi legenda” szerint Grósz Károly a szegedi interjúja előtt közvetlenül „*bepálinkázott*”, és az MTV-s szereplés során alkoholos befolyásoltság alatt állt.⁸³ A pártfőtitkár személyes tanácsadója ezt kizártnak tartja, mert Grósz, ha fogyasztott is alkoholt, akkor az inkább fröccs volt.⁸⁴

77. Az aradi találkozó jegyzőkönyve, 1990: 109.

78. Szűts, 1998: 157.

79. MTI Hírárchívum, 1988. augusztus 28.

80. Szűrös, 2013: 165–166.

81. Az interjú pontos szövege: Medgyesi–Sólyom 2019.

82. Hovanyecz, 1991: 47.

83. Tóth–Szenesi, 2008.

84. Thürmer Gyula-interjú, 2019.

A televíziós interjú utáni sajtótájékoztaton részt vevő egyik újságíró úgy emlékezik: inkább valamiféle különös euforikus feldobottság jellemezte a pártvezetőt – „*mintha be lett volna drogozva*”.⁸⁵ A tv-interjút készítő Rangos Katalin⁸⁶ viszont semmiféle ilyen jelenséget nem tapasztalt: „*Grószon semmiféle eufóriát nem érzékeltem, fáradt és elcsigázott volt. Azt tapasztalta Aradon: Ceausescuék nem kívánnak együttműködni, nem kívánnak információkkal szolgálni, tehát a konzulátusokból semmi sem lesz, és a településfejlesztési terveikben sem szerepel, hogy konzultáljanak a magyar anyanyelvű lakosság sorsáról. Viszont Grószék a magyarok miatt sem erőt mutatni, sem udvariatlankodni nem akartak. Az interjú előtt azt mondta nekem: Most nem keménykedhetünk, Kati! Igazából nem volt világos: az én kérdéseimre vagy a saját válaszáira gondol.*”⁸⁷

A következők

„...rövidesen egy gonoszul vigyorgó púpos szerencsétlent fabrikálnak”

Valamikor éjfél után indult el a magyar delegáció Szegedről. Grósz Károly a saját kocsijába invitálta Szűts Pál nagykövetet. „*Nem kérdezett és nem szólt semmit a tv-interjúról. A hallgatásából arra következtettem, hogy maga sem elégedett*”⁸⁸ – írja Szűts, aki az autótút során elmondhatta a főtitkár-miniszterelnöknek a lesújtó véleményét, amelynek a lényege az volt, hogy az aradi találkozó után „nagyobb slamasztikában” van a magyar politika, mint előtte. „*Ezekkel a románokkal nem lehet tárgyalni*” – szakadt ki a nagykövettől. „*Azt hiszem, igazad van*”⁸⁹ – válaszolta megtörtén Grósz.

Hajnali négy óra körül köszöntek el egymástól. Grósz visszatért a feleségéhez Balatonaligára, s folytatta a megszakított szabadságát. Augusztus 30-án, kedden itt látogatta meg Berecz János, akivel kétórás „kemény” eszmecsere folytattak. Berecz élesen bírálta Grósz viselkedését: kifejezetten azt a fajta magatartást, hogy a főtitkár hagyta, hogy Ceausescu levegye a lábáról.⁹⁰

A pártvezetés számára készült különböző információs jelentésekből szinte egyöntetűen az derült ki, hogy a magyar társadalom elégedetlen az aradi tárgyalások ered-

85. A *Délmagyarország* egykori újságírójának személyes közlése.

86. A másik interjúkészítő Kulcsár István volt, aki 2013-ban így emlékezett a Grósz-beszélgetés hangulatára: „*Hiába próbáltuk Rangos Katalinnal, a televízió tudósítójával újból és újból az Aradon nyitva maradt kérdésekre, elsősorban a falurombolásra terelni a szót, Grósz egyre csak azt hajtogatta, hogy Ceausescu elvtárs mindent megmagyarázott neki.*” Kulcsár, 2013. Király Zoltán még a határon készített egy gyors interjút a Híradó számára a visszatérő Grósz Károllyal, de az egykori riporter-országgyűlési képviselő úgy emlékszik, annak az interjúnak a várakozások ellenére „*nem volt sava-borsa*”. Király Zoltán-interjú, 2019.

87. A szerző online interjúja Rangos Katalinnal.

88. Szűts, 1998: 158.

89. Uo. 158–159.

90. Berecz, 2006: 127–130.

ményével, illetve a főtitkár szegedi interjújával. „*A találkozóról adott tájékoztatás fogadtatása vegyes volt*”⁹¹ – olvasható az egyik bizalmas összefoglalóban. Egy másik titkos dokumentumból kiderül: tömeges volt a Grósz-interjúval szembeni ellenézés: „*Értetlenséget, zavart, helyenként egyet nem értést váltott ki az az érv, hogy nincs elégséges információnk a falurombolási terv megítéléséhez.*”⁹²

S még egy illusztráció arról, hogy miként vélekedett a magyar társadalom az aradi tárgyalásokról: az MSZMP Bejelentéseket Intéző Alosztálya október 3-án készített egy összefoglalót a különböző írásos panaszokról, bejelentésekről. A megelőző három hónapban 1952 lakossági beadvány érkezett a pártvezetéshez, ebből – ahogy a jelentés készítői fogalmazznak – „*terjedelmes levélcsokor*” foglalkozott a magyar-román viszonyral: „*Számos levél kudarcnak minősíti az aradi találkozót*”⁹³ – áll a Központi Bizottság tagjai számára készített bizalmas minősítésű iratban.

A társadalmi ellenérezést az alakuló mozgalmak, közéleti szervezetek, ellenzéki közszereplők is igyekeztek artikulálni. Az MDF vezető személyisége, Csoóri Sándor a tekintélyes szegedi irodalomtörténésznek, Ilia Mihálynak – egy, az állambiztonsági szervek által operatív eszközökkel megszerzett beszélgetésben – arról szólt, hogy Grósz Károly az aradi találkozón a Romániával szemben eddig elért politikai eredményeket semmissé tette, a munkát előről kell kezdeni. „*Kedves Károlyunknak nemcsak erkölcsileg, valóságosan is meg kell buknia*”⁹⁴ – fogalmazott Csoóri, aki azonban nemcsak magánbeszélgetésekben, hanem a BBC-nek nyilatkozva is elmondta karakteres véleményét. Az író arról beszélt, hogy Grósz vasárnap esti interjúja óta úgy él ő is és az ország is, „*mint akit egy husággal fejbe vertek*”. Csoóri elmondta: „*Ma legalább 20 emberrel találkoztam, s ugyanennyivel beszéltem telefonon, de mindenki szédeleg jobbra-balra. Az az érzésünk, hogy valami lehetetlen dolog történt. Mintha Grósz Károly a tegnapi találkozón visszacsúszott volna legalább 20 évet az időbe, ugyanabba az elvtársi légkörbe, amelybe a régi találkozók megtörténtek.*”⁹⁵

A formálódó Szabad Kezdeményezések Hálózata is megszólalt „Arad” után: „*Az aradi találkozón nem a magyar fél nyújtotta át az utolsó órákban követeléseit a fenyegető katasztrófa elhárítására, hanem a magyar delegációt oly módon rendelték ki Aradra, mint ahogy egykor egy szomszédos diktátor kirendelte a rosszlemkű kormányzót, hogy feltételeket diktáljon számára*”⁹⁶ – ekképpen hasonlította az aradi

91. Tájékoztató a Politikai Bizottság tagjainak a magyar-román csúcstalálkozó lakossági fogadtatásáról a Békés, a Csongrád, a Hajdú, a Komárom, a Pest, a Szabolcs, a Veszprém megyei és a budapesti pártbizottság gyorsinformációja alapján. MNL OL M-KS 288-11 4454 őe.

92. Információs jelentés az 1988. augusztus 26-tól szeptember 1-ig terjedő időszak eseményei visszhangjáról. MNL OL M-KS 288-11 4454 őe.

93. Tájékoztató a Központi Bizottsághoz 1988. III. negyedéven érkezett levelek és szóbeli bejelentések tapasztalatairól. MNL OL M-KS 288-11 4454 őe.

94. Információs jelentés, 1988. szeptember 5. ÁBTL 2.7.1. Csongrád-67/1988.

95. MTI Hírchívum, 1988. augusztus 29.

96. ÁBTL 2.7.1. – III/III-167-173/melléklet/1988.

megbeszéléseket a német megszállás előtti klessheimi tárgyaláshoz a Szabad Kezdeményezések Hálózata szóvivő testülete.

Az aradi találkozó után az MSZMP népi szárnya és a Magyar Demokrata Fórum között intenzívebbé vált a kapcsolat; Grósz augusztus 28-i kudarca felgyorsította a közeledést Pozsgay Imre és az MDF között. Az aradi találkozó után Pozsgay szervezésében kezdődött tárgyalás; az államminiszter saját dolgozósobájában Szűrös Mátyással együtt elemezte az „Arad” utáni teendőket többek között Antall Józseffel, Bíró Zoltánnal és Csoóri Sándorral.⁹⁷ Grósz Károly számára csekély gyógyír lehetett, hogy augusztus 29-én Ligacsov gratulált a Grósz-féle pártvezetésnek az aradi találkozóhoz, „*az ott tanúsított türelmes*”⁹⁸ magyar magatartáshoz.

A *The New York Times* szeptember 4-én írt az aradi találkozó következményeiről. Az amerikai lap megállapította: „*Mr. Grósz képtelen volt engedményeket kicsikarni Mr. Ceaușescutól.*”⁹⁹ Az újság értesülései szerint Kádár János azt mondta munkatársainak: még akik korábban a leginkább bírálták az ő vezetői tevékenységét, azoknak is el kell ismerniük, hogy ő soha nem ment volna bele egy ilyen meddő találkozóba Ceaușescuval.¹⁰⁰ A lap azt is felvetette, hogy Grósz Károly politikai vetélytársai mostantól „*a lakosság jelentős támogatására számíthatnak*”,¹⁰¹ ha az erdélyi kérdésben bírálják őt.

Grósz évekkel később úgy gondolta, az aradi találkozó nem az objektív körülmények miatt volt sikertelen, hanem mert a riválisai tudatosan ezt a fajta kommunikációs megközelítést erősítették a közvéleményben: „*Azt akarták, hogy az aradi találkozóznak rossz visszhangja legyen. Ez Szűrös Mátyásnak és az MDF-nek volt a rögeszméje.*”¹⁰² Pozsgay Imre visszaemlékezésében arról írt, hogy Grósz a Ceaușescuval való kudarcos találkozása után politikai értelemben többé már nem volt kellőképpen ura önmagának: „*egyik végétől a másikba csapongva gyakorolta politikai szerepét*”.¹⁰³ Kéri László politológus e jelenségről sommásan csak annyit mond: az aradi kudarc után Grósz Károly „*politikai tetszhalottá*” vált.¹⁰⁴ Ripp Zoltán a rendszerváltozásról szóló monográfiájában azt emeli ki, hogy az aradi találkozó után „*semmissé vált*” a

97. Bodzabán–Szalay (szerk.), 1994: 109.

98. Thürmer, 2009: 131.

99. MTI Hírchívum, 1988. szeptember 4.

100. Kimmel Emil, az MSZMP helyettes szóvivője 1989. február 23-án – mikor Kádár készült a politikai végakarátát megfogalmazó *Magyarország*-interjúra – egy viszonylag spontán beszélgetésbe keveredett az egykori főtitkárral. Ekkor Kádár János még képes tisztán gondolkodni és a gondolatait világosan megfogalmazni. Kimmel visszaemlékezése szerint Kádár ebben a beszélgetésben helyesnek tartotta azt, hogy Grósz Károly elment Aradra tárgyalni. „*Ceaușescuról belekezdett valamibe, hogy tulajdonképpen rafinált politikus, mert Grósz-t a Kádár ellen, tehát őellen akarta felhasználni. Mintegy a Grósszal szeretne volna dokumentálni, hogy lám ezzel az emberrel lehet tárgyalni, de amazzal nem lehetett.*” Kimmel, 1990: 116.

101. MTI Hírchívum, 1988. szeptember 4.

102. Bodzabán–Szalay (szerk.), 1994: 108.

103. Pozsgay 1993: 101.

104. Kéri, 2010: 6.

Grósz Károly vezette párt „nemzeti politikájáról kialakuló kedvező kép”.¹⁰⁵ Ripp egy másik írásában azt fejt ki, hogy Grósz Aradon „lerombolta”¹⁰⁶ a magyar közvélemény előtt az addig elért sikereit.

Géczi József politológus, egykori reformkörös közéleti szereplő szerint Aradon Grószról „kiderült, hogy ő nem akkora kaliber, ha őt egy Ceaușescu ilyen úttörős trükkökkel lealázza, mert voltaképpen lealázta”.¹⁰⁷ Tőkés Rudolf történész-politológus történeti ítéletében úgy látja, az aradi tárgyalásokon Grósz „országvezetői nagysága”¹⁰⁸ került mérlegre, s az eredmény sokat ártott a tekintélyének, mert a széles nyilvánosság számára kiderült: az ilyen súlyú feladatok meghaladják Grósz „szerény képességeit”.¹⁰⁹

Sárközy Tamás jogászprofesszor szerint „Arad” után Grósz ellen az egész médiavilág összeállt, kihasználva a főtitkár vereségét Ceaușescuval szemben: „a korábban felnagyított büszke tekintetű emberből a fotósok rövidesen egy gonoszul vigyorgó púpos szerencsétlent fabrikálnak”¹¹⁰ – írja Sárközy.

A tanulmány elején idéztük Király István naplójának azt a bejegyzését, amikor 1985-ben megismerkedik Grósz Károssal: akkoriban határozott és rokonszenves politikai személyiségnek tartotta. Király 1989. január 15-én beszámol arról a naplóban, hogy Grósz látogatást tett a Társadalomtudományi Intézetben, ahol a munkatársak „beolvastak neki” – az aradi találkozó óta ugyanis „a nulla alá zuhant a népszerűsége”.¹¹¹ Grósz közéleti „tetszhalotti” mivoltát igazán azonban az 1989. február 25-i bejegyzés demonstrálja: „Ebben az emberben riasztó a vezetni nem tudás, a vezetésképtelenség. Nincs politikai arca. Ide-oda ugrál.” Grósz Károly 1991-ben arról beszélt, hogy a szegedi nyilatkozatát az „a remény diktálta”, hogy az aradi tárgyalásoknak hátha lesz a románok részéről valamiféle pozitív folytatása: „Tévedtem. És a mából visszanezve ma már másképp nyilatkoznék. De hát ami megtörtént, megtörtént, s a történelem dolga a történetek felett ítélni.”¹¹² Az utolsó magyar főtitkár – nem ismerve kompromisszumot a kompromisszumkötésben – Gorbacsov elvárásainak akart megfelelni az aradi tárgyalásokon, ezért vállalt be presztízsromboló gesztusokat. A történelem pedig ítéletet mondott felette: Arad Grósz Károly Mohácsává vált.

105. Ripp, 2006: 179.

106. Ripp, 2019: 68.

107. Géczi József-interjú, 2019.

108. Tőkés, 1998: 294.

109. Uo. 295.

110. Sárközy, 2012: 143.

111. Király, 2018: 626.

112. Hovanyecz, 1991: 47.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
2.7.1. – Napi Operatív Jelentések

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS 288-11 4454 őe.
M-KS 288-5 1034 őe.
M-KS 288-5 1035 őe.

OHA-interjúk

Aczél György-interjú. Készítő: Hegedűs B. András, Kozák Gyula, Litván György.
1989–1991. 1956-os Intézet Oral History Archívum.

Szűrös Mátyás-interjú. Készítő: Tóth Pál Péter. 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívum.

A szerző által készített interjúk

Géczi József; Szeged, 2019. március 4.

Király Zoltán; Budapest, 2019. február 12.

Rangos Katalin; Budapest–Szeged, 2019. március 1. (online interjú)

Thürmer Gyula; Budapest, 2019. július 4.

MTI Hírchívum

MTI Hírchívum 1988-tól – online adatbázis
Keresőfelület: <http://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx>

Hivatkozott irodalom

Ablonczy, 1990

Ablonczy László: Most is aggódom... Szűrös Mátyással tegnapi küzdelmekről és mai kétségekről. *Tiszatáj*, 6. sz. 74–95.

Az aradi találkozó jegyzőkönyve, 1990

2+2 monológ. Grósz Károly és N. Ceaușescu aradi találkozója. *Tiszatáj*, 6. sz. 96–110.

Baráth–Rainer (szerk.), 2000

Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991*. Budapest, 1956-os Intézet.

Berecz, 2006

Berecz János: *Az én rendszerváltásom*. Budapest, Okina Bt.

Bodzabán–Szalay (szerk.), 1994

Bodzabán István – Szalay Antal (szerk.): *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Budapest, Pelikán Kiadó.

Borhi, 2015

Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltozásig*. Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Bottoni, 2013

Bottoni, Stefano: Vonakodó kémek. A magyar állambiztonság és Románia, 1975–1989. *Történelmi Szemle*, 1. sz. 79–117.

Bottoni, 2015

Bottoni, Stefano: *A várva várt nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Cartledge, 2016

Cartledge, Bryan: *Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével*. Budapest, Rubicon-könyvek.

Forró–Havas, 1988

Forró Tamás – Havas Henrik: *Arad után – ki tudja merre?* Budapest, Háttér Könyvkiadó.

Földes, 2007

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Hodicska, 2014

Hodicska Tibor: *Négyszemközt Ceaușescuval.* Csíkszereda–Budapest, Pallas Akadémia Könyvkiadó – Pont Kiadó.

Horn, 1991

Horn Gyula: *Cölöpök.* Budapest, Zenit Könyvek.

Hovanyecz, 1991

Szemben a Conducatorral. Grósz Károly az 1988-as aradi találkozóról nyilatkozik Hovanyecz Lászlónak. *Társadalmi Szemle*, 11. sz. 40–47.

Kalmár, 2014

Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó.

Kanyó, 2016

Kanyó András: *Egy kirúgott hírszerző emlékei.* Budapest, Ad Librum Kiadó /Személyes történelem/.

Katona–Salamon (szerk.), 2014

Katona András – Salamon Konrád (szerk.): *Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon. (1988–2013).* Lakitelek, Antológia Kiadó.

Kávássy, 2013

Kávássy János: *A magyar–amerikai kapcsolatok alakulása Ronald Reagan két elnöki periódusa idején, 1981–1988-ban.*

Doktori (PhD) értekezés. Piliscsaba. [https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/K%C3%A1v%C3%A1ssy%20J%C3%A1nos%20El%C5%91d_disszert%C3%A1ci%C3%B3\(1\).pdf](https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/K%C3%A1v%C3%A1ssy%20J%C3%A1nos%20El%C5%91d_disszert%C3%A1ci%C3%B3(1).pdf). (Letöltés ideje: 2019. szeptember 1.)

Kéri, 2010

Kéri László: *A rendszerváltás krónikája. 1988–2009.* Budapest, Kossuth Kiadó.

Kimmel, 1990

Kimmel Emil: *Végjáték a Fehér házban. A helyettes szóvivő titkai*. Budapest, Téka Könyvkiadó.

Király, 2018

Király István: *Napló 1956–1989*. Budapest, Magvető Kiadó.

Kovács, 2003

Kovács Mihály: *Kettős bilincsen. Öcsödtől az Agrobankig... és tovább*. Budapest, Vince Kiadó.

Kulcsár, 2013

Kulcsár István: Az eltérített konvoj. *168ora.hu*, szeptember 14. <https://168ora.hu/tudas/az-elterített-konvoj-46333>. (Letöltés ideje: 2019. augusztus 30.)

Lendvai, 1990

Lendvai, Paul: *Magyarország kívülről, avagy a túlélés művészete*. Budapest, Láng Kiadó.

Lengyel, 1998

Lengyel László: Magyar miniszterelnökök 1988–1998. In *Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltozás (1988–1998). I. köt.* Szerkesztette: Kurtán Sándor-Sándor Péter, Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar központja Alapítvány. 452–467.

Medgyesi–Sólyom, 2019

Medgyesi Konstantin – Sólyom Andrea: „... ez a mostani találkozó talán egy nagyon kicsi, szerény hozzájárulás lehet...” Grósz Károly „Arad” utáni szegedi interjúja. (Forrásközlés.)

<https://bonusnuntium.hu/wp-content/uploads/2019/07/bnmkgkakt5.pdf>. (Letöltés ideje: 2019. augusztus 19.)

Magyar Közvéleménykutató Intézet adatai, 1989

A közvélemény 1988-ban a közvéleménykutatások tükrében. In *Magyarország politikai évkönyve 1988*. Szerkesztette: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, R-Forma Kiadó. 597–696.

Pándi, 1996

Pándi Lajos: *A kelet-európai diktatúrák bukása. Dokumentumgyűjtemény*. Szeged, Mozaik Oktatási Stúdió.

Pozsgay, 1993

Pozsgay Imre: *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltozásban*. Budapest, Püski Kiadó.

Révész, 1997

Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó.

Ripp, 2006

Ripp Zoltán: *Rendszerváltozás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Ripp, 2019

Ripp Zoltán: Miről tárgyalt Grósz Károly Aradon, és miért nem sikerült a magyar–román konfliktus enyhítése? In *Kérdések és válaszok a rendszerváltozásról (1987–1990)*. Szerkesztette: Ripp Zoltán–Antal Attila. Budapest, Napvilág Kiadó. 452–467.

Romsics, 2003

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-könyvek.

Sárközy, 2012

Sárközy Tamás: *Magyarország kormányzása 1978–2012*. Budapest, Park Kiadó.

Szűrös, 2008

Szűrös Mátyás: Kudarc Aradon (1988). *Hitel*, 12. sz. 73–87.

Szűrös, 2013

Szűrös Mátyás: *Szűk volt a mundér. Egy magyar diplomata emlékezései és emlékeztetése (1959–2013)*. Budapest, Püski Kiadó.

Szűts, 1998

Szűts Pál: *Bukaresti napló 1985–1990*. Budapest, Osiris Kiadó.

Thürmer, 2009

Thürmer Gyula: *Az elsikkasztott ország*. Budapest, Korona Kiadó.

Tóth-Szenesi, 2008

Tóth-Szenesi Attila: 1988: Ceaușescu megalázza Grósz Aradon. *Index*, augusztus 28. https://index.hu/belfold/tegnapiujsg/2008/08/28/1988_Ceaușescu_megalazza_groszt_aradon/. (Letöltés ideje: 2019. augusztus 31.)

Tőkés, 1998

Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Kulcsszavak: *határon túli magyarok, külpolitika, Románia*

Seventeen minutes that broke Károly Grósz's career

On August 28, 1988, Prime Minister Károly Grósz, Secretary General of the MSZMP, sat down with Nicolae Ceaușescu, a Romanian communist dictator in Arad; the outcome of the discussion is well known: "Arad" has become synonymous with failure in diplomatic history. The public faced the fiasco when, after the meeting, Grósz gave an interview to Hungarian Television in Hungarian territory in Szeged.

Before the meeting in Arad, Károly Grósz was victorious in political terms; however, after this failure, he loses public battles after public battles. The Prime Minister and Secretary General is on the slope after an interview in Szeged following "Arad", from where there was no coming back for him.

The meeting with Ceaușescu lasted for a total of 450 minutes and the interview in Szeged took only 17 minutes. Even in turbulent Hungarian history which is full of twists and turns, the image of a leading politician collapsing in such an extremely short time is virtually unprecedented. In our study we look for the causes of this failure; we examine the sweep of Károly Grósz and the components of the Grósz brand's collapse.

Pap Péter István

Egy tüntetés anatómiája az ellenzéki március tizenötödike 1989-ben

„Olyan rítusok, szimbolikus cselekmények, mint a március 15-i budapesti ellenzéki tüntetés, lényeges eltolódást hoztak a hatalmi viszonyokban, a korábbi konszenzus alapját tevő alkalmazkodási, meghunyászkodási [sic!] szerződés tömeges felmondásában.”¹ Ekképpen látja Hofer Tamás e tanulmány tárgyát képező esemény jelentőségét az erről szóló, kultúrantropológiai fókuszú elemzésében – a történetek után mindössze három esztendővel. Elsőre nehéznek tűnhet egy ilyen lényeglátó megfogalmazás után további releváns részleteket mondani erről a tüntetésről. Ha azonban abból a nézőpontból szemléljük a dolgot, hogy a (negyven év óta) „első szabad március 15-e” fentebb megfogalmazott, vitathatatlan jelentősége *ellenére* sem készült el az események összegző leírása, máris képződik az a rés, ahová ez a mostani írás beilleszthető. Dacára ugyanis annak, hogy a magyar rendszerváltoztatásról folyó történettudományos diskurzust eddig főleg eseménytörténeti túlsúly jellemezte, az átalakulás folyamatában alapvető fontosságú 1989. március 15-i ellenzéki tüntetés megvalósulásának és lefolyásának konkrét kérdései jórészt feldolgozatlanok. Habár a napnak és magának az ellenzéki tüntetésnek a szerepét és helyét az átalakulás folyamatában, valamint ennek egy-két kiemelkedő részletét tárgyalják a rendszerváltoztatásról szóló szintézisek – Romsics Ignác vagy éppen Ripp Zoltán munkái² –, és jó néhány forráskiadvány is megjelent,³ de az 1989-es év e nyilvánvalóan jeles napjának krónikája – olybá tűnik – még nem öltött testet.

Hangsúlyozandó, hogy jelen munka *kizárólag* az ellenzéki tüntetésről kíván szólni, annak pontos lefolyását dokumentálja, s csak azt elemzi. Mindössze annyiban tekint feladatának az állampárt és „kapcsolt részei” (Hazafias Népfront, KISZ) politikájának, az általuk rendezett hivatalos ünnepségnek az ismertetését, amennyire ez a

1. Hofer, 1992: 48. Kiemelés – P. P.

2. Ripp, 2006; Romsics, 2003; 2013. Ide sorolható még Bozóki András legújabban megjelenő kötete is, amely természetesen foglalkozik a március 15-i tüntetéssel, elsősorban politológiai fókusszal. Bozóki, 2019.

3. Részben ilyennek tekinthető a *Beszélő* rögtön az események után megjelent 26. száma, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának *Tüntetések, demonstrációk 1988-1989* című internetes oldala: <http://www.tuntetes-archivum.hu/1989.03.15>.

megértéshez feltétlenül szükséges. Közelebbről tehát az itt tárgyaltak legelemibb kérdése annyi: mi újat hozott az ellenzéki fellépés 1989. március 15-én a rendszerváltás folyamatába és az ellenzéki szervezetek viselkedésébe/viszonyába; és hogy mindez miként, milyen gyakorlati és szimbolikus aktusokon keresztül történt?

Mindezekre több forrásból is válasz kapható. E tanulmány a vonatkozó szakirodalom figyelembevételével és felhasználásával mellett egyrészt az állambiztonsági iratokon, másrészt a hivatalos és nem hivatalos sajtó beszámolóin, riportjain, közlésein, valamint egy audiovizuális anyagon alapul. Az állambiztonsági iratokról szólva azonban nyomatékosítani kell: az 1989. március 15-i ellenzéki tüntetéssel kapcsolatos aktákban többségében az ellenzéki szereplők és szervezetek nyilvánosan közzétett hangzó és írásos anyagai vannak, mintsem hivatásos állambiztonsági tisztek vagy ügynökök jelentései.⁴ Természetesen keletkeztek efféle iratok, de az arányok a vonatkozó dossziékban jelentősen eltolódnak az ellenzékiek szóróanyagainak, plakátjainak, röplapjainak egyszerű iktatása, az amúgy is nyilvánosan elhangzottak leírata/rögzítése vagy éppen az új törvényi keretek okán immár létrejövő tüntetés-egyeztetés dokumentumainak őrzése felé. (Ekképpen ezek az iratok nagyrészt kivonhatók az állambiztonság és annak társadalmi kapcsolatait által létrehozott szövegek forrásértékét érintő polémiájából.) Mindezeket remekül jelzik az állambiztonsági szervek 1989. év végi jelentései közül Dr. Baranyai Béla rendőr ezredesnek, a III/2. osztály vezetőjének sorai: „*A III/III. Csoportfőnökség működési területén kialakult bizonytalan helyzet begyűrűzött munkánkba is. A korábban kiépített pozíciókból fokozatosan kiszorultak, majd feladásukra kényszerültek. Ennek következtében a hagyományos metodikával végrehajtott figyelési feladataink a tárgyév végére szinte megszűntek. Ezzel párhuzamosan előtérbe került az utcai demonstrációk kép- és hangrögzítése, teljes terjedelmű dokumentálása.*”⁵

Noha az alapvető tények rögzítésében a sajtóforrások nélkülözhetetlenek voltak, e forráscsoport kapcsán azért akadnak nehézségek. Az 1989. március 15-i ellenzéki tün-

4. Az 1989-es március 15-e külön gyűjtődossziékat „kapott” a belügynél, melyek csak ennek a napnak és az ahhoz vezető szervezkedésnek a dokumentumait tartalmazzák. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/1/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények I. (Előzmények, előzetesen keletkezett anyagok); ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények); ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/3/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények III. A római kettes számmal jelölt, több mint százoldalas dosszié tartalmazza a legtöbb iratot, s e tanulmány szempontjából is ennek van a legfontosabb szerepe. Akadnak még tárgyunk szempontjából értékes adatok a Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) között is, de sok NOIJ-papír be is került a március 15-vel foglalkozó dossziéba.

5. *Szigorúan titkos '89*, 2010, 120.

6. Hasonló következtetésre jut Gyarmati 1998 is (199.); Tóth István János (1989) *Beszélőben* megjelent elemzése pedig imponáló alaposággal, a megjelenések számán, illetve az egy-egy szervezetre, személyre jutó műsoridő dokumentálásán keresztül adatokkal is igazolja ezt a megállapítást mind a nyomtatott sajtó, mind a televízió vonatkozásában. Tóth arra is felhívja a figyelmet, hogy míg a pártállami rendezvényről a televízió híradója ez első hírblokkban szereplő, hosszabb, a szónokok beszédjét is tartalmazó

a hivatalos lapok képezték a legkevésbé informatív forráscsoportot. Ezzel ellentétben a 15-i események gerincét adó szónoki beszédek többségét a – még mindig szamizdatként megjelenő – *Beszélő* teljes terjedelemben közölte.⁷ A tüntetés egy-egy nehezen írásba foglalható mozzanatának rögzítéséhez pedig segítséget nyújtott a Fekete Doboz *Még kér a nép* című dokumentumfilmje, amely mintegy félórányi időtartamban mutatta be a tüntetést és annak hangulatát – s így ebben a metszetben az egyetlen olyan forrás, amely a főszereplőkön túl képes valamifajta releváns képet mutatni a jelen lévő „átlagemberek” hangulatából, érzületéből.⁸

Előzmények I. – az MSZMP politikája és a törvényi háttér

Ahogy a bevezetőben jeleztem, a tüntetés kontextusba helyezése okán röviden szólni kell a pártállami elit e hónapokban kifejtett tevékenységéről és a kibontakozó nagypolitikai folyamatokról. Az 1989-es év elejének egyik ilyen MSZMP-n belüli, de az ország közvéleménye előtt zajló folyamata – korabeli megfogalmazásban – az „1956-os események átértékelése” volt.⁹ Mint ismeretes, Pozsgay Imre – kihasználva a párt frissen létrehozott történelmi albizottságának zárt jelentésében taglaltakat, valamint Grósz Károly pártfőtítkári svájci távollétét – az addig ellenforradalomnak bélyegzett 1956-ot népfelkelésnek minősítette.¹⁰ Az ennek nyomán felszínre tört vita azért is jelentős az itt tárgyaltak szempontjából, mert számos olyan kérdést kinyitott és tárt a szélesebb – például szamizdat lapokhoz hozzá nem jutó – közönség elé, melyekkel az ellenzék korábban nem tudta áttörni a társadalom többségének ingerküszöbét. ’56 tematizálása tehát alapvető fontosságúvá vált a március 15-i tüntetés és az egész átmenet *szimbolikája* kapcsán.

Az átértékelés folyamata olyannyira uralta a párt vezetőségének, tagságának napi-rendjét (sőt, az egész közbeszédet), hogy az 1989. január 31-i PB-ülésen a testület – a Pozsgay-féle „nyilvánosságpuccsról” folyó vita árnyékában – egy többpártrendszer elfogadásáról szóló elvi nyilatkozatot fogadott el.¹¹ Ez az a pont, ahonnan az MSZMP oldaláról igazán beszélhetünk a tárgyalásos átmenet előkészítéséről és főleg annak reformkommunista stratégiájáról. Erre azért is elengedhetetlen kitérni, mert ez volt az az ajánlat, melyre a tüntetést szervező ellenzéki szervezeteken válaszolniuk kellett – s amelyre március 15-én egy hangos „nem”-et mondtak. E stratégia lényege nem volt más, mint hogy – elismerve a hatalmi status quo fenntarthatatlanságát – az ellenzék kevésbé radikális szervezeteit egyfajta népfrontos logika alapján bevonják a

bejátszásokat közölte, addig az ellenzéki megmozdulásról jóval rövidebb anyagokat adtak le, azokat is csak rövid tartalmi összefoglalóval, a sokadik hírblokkban. Uo.

7. *Beszélő*, 16. sz. 1989/1.

8. *Még kér a nép*, 1989.

9. Ripp, 2006: 271.

10. Romsics, 2003: 126–127.

11. Ripp, 2006: 271.

hatalomba, s az így a társadalom többségét lefedő és immár legitim politikai konstrukció több év alatt véghezvigye a politikai átalakulást, és kialakítson valamiféle szociális piacgazdaságot.¹² A konzultáció, a közmegegyezés, a (kétoldalú) tanácskozás és a minimálprogram volt az a nyelvi regiszter, amellyel a párt a saját forgatókönyvét a médiában előadta.¹³

Ennek a politikának célba juttatását valójában az ellenzéki szervezetek megosztásán keresztül tervezték véghezvinni.¹⁴ Ennek alapján Fejti György KB-titkár vezetésével alakult egy tárgyalódelegáció, amely kizárólag bilaterális alapon, egyesével hívta alkalmi megbeszélésekre az *másként gondolkodók* szervezeteit.¹⁵ A helyzet ellenzéki szempontból rendkívül ingatag volt: az ekkoriban készülő első közvélemény-kutatások ekkor még a társadalomban relatív MSZMP-fölényt mértek, s Fejtiék politikai háttéralkukon próbáltak maguk mellé koalíciós partner(ek)e)t „castingolni” – és talán volt is rá esély, hogy pozitív visszhangra találjanak valamely csoportosulásnál.¹⁶

Ebből a billegő helyzetből aztán mégsem a hatalom által várt irányba mozdultak el a dolgok. Elsőként az SZDSZ „hivatalos” jogszaként ekkoriban a nyilvánosság előtt is megjelenő Tölgyessy Péter „szedte ízekre” a Fejti-féle bizottság népfrontpolitika jegyében összeállított alkotmánytervezetét, majd a *Magyar Nemzet*ben tizenegy ellenzéki szervezet (köztük az MDF, az SZDSZ és a Fidesz, amely utóbbit a kétoldalú tárgyalásokból szinte teljesen ki is hagyták) közzétette közös állásfoglalását Fejtiék programjával és politikai módszereivel szemben.¹⁷ Ha egy pillanatra hátrébb lépünk a konkrét történéséktől, könnyen támadhat olyan benyomásunk, hogy nagyjából ezekben a hetekben „előzték be” az események az MSZMP vezetését – nemcsak hazai, de a külföldi eseményeket is figyelembe véve. A lengyel nemzeti kerekasztal 1989. február 9-i megalakulását követően például rohamléptekben haladt az átmenet forgatókönyvének kidolgozásához (április 4-én már le is zárták a tárgyalásokat), ami joggal tölthette el aggodalommal a párt keményvonalasait.¹⁸ Idehaza pedig – noha nem volt még kerete a közös munkának – mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenzék többsége immár egyértelműen távolodik a Fejtiékkal való együttműködéstől – csupán a nem sokkal azelőtt újjáalakuló szociáldemokraták és néhány kiscgazda politikus hajlott a társutasságra.¹⁹ Igaza lehet Gyarmati Györgynek, aki abban látja e folyamat lényegét március 15-e kapcsán, hogy a „nemzeti egység”, a „közös ünneplés” vagy éppen a „senki se sajátíthassa ki március tizenötödikét” jelszavait hangoztató

12. Uo. 277.

13. Lásd pl. a *Népszabadság* 1989. február 16-i, február 19-i vagy február 27-i számainak vezércikkeit.

14. Romsics, 2003: 128.

15. Ripp, 2006: 283., 288.

16. Uo. 284.

17. Uo. 287.; *Magyar Nemzet*, február 18., 1.

18. Tőkés, 1998: 316–318.

19. Ripp, 2006: 289., 301.

pártállam ezzel is megpróbált előremenekülni s legitimációs deficitjét az ellenzéki pártok bevonásával pótolni.²⁰

Mindezekkel párhuzamosan teremtődött meg az a törvényi háttér is, amely lehetővé tette a demonstráció megszervezését – amelyben újfent a pártállami vezetés előremenekülését kell lássuk. Az első lépés az volt, hogy az ellenzéki szervezetek 1988. március 15-i tüntetése óta egyre csak fokozódó nyomásnak engedve az MSZMP végül munkaszüneti nappá nyilvánította március 15-ét.²¹ Az országgyűlés 1988. évi utolsó ülésén, december 20-án szavazott az erre vonatkozó törvényjavaslatról, melyet Grósz Károly pártfőtitkár és Huszár István, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára jegyezték, s amelyet egyhangúlag fogadtak el a képviselők.²² Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezzel március 15. nem vált *nemzeti ünneppé*, csak piros betűs *munkaszüneti nappá*. Ez nem csak játék a szavakkal: ebből az is érzékelhető, hogy a pártállam inkább csak a közvélemény előtt akart jobb színben feltűnni, s ezzel kifogni a szelet az ellenzék vitorlájából is, mintsem hogy idejekorán felvállalja a munkásmozgalomhoz és a szovjet jelenléthez kapcsolódó ünnepnapok (november 7-e, április 4-e, március 21-e) „leminősítését”, s helyettük *nemzeti* jellegű emléknapokat tegyen hivatalos állami/nemzeti ünneppé.

A másik lényeges csomópont a gyülekezési törvény 1989. januári elfogadása volt (az 1989. évi III. törvény), amely elébe menve az esetleges rendőri túlkapásoknak – melyből ekkor már alighanem az ellenzék népszerűségének növekedése következett volna –, a saját tárgya tekintetében jogállami körülményeket teremtett, és tisztázta a gyülekezés feltételeit, lehetőségeit.²³ A törvény szövegében ugyan még szerepelt egy, az ellenzéknek igencsak ingerlő paragrafus – „*Rendezvény szervezése és megtartása az Országház közvetlen környékén (Budapest, V. kerület Kossuth Lajos tér, illetőleg Széchenyi rakpart Országház előtti szakasza) tilos.*”²⁴ –, melyből azonban a hatalom végül kihátrált. Az ellenzéki formációk – amelyek a március 15-i helyszínnek között az egykori kormányzóról elnevezett, Országgyűlésnek is helyszínt adó teret is érinteni kívánták – tiltakozása nyomán a *Magyar Közlöny* március 14-i számában (!) jelent meg a paragrafus hatályon kívül helyezésének híre.²⁵

Előzmények II. – az ellenzék

Az ellenzéki pártok részéről már januárban megindult a közös gondolkodás a külön történetű ünneplésről és megemlékezésről. A szándék egyértelmű volt: „kibújni” az MSZMP „ernyőpolitikája” alól, és világosan felmutatni, hogy csak alkotmányos

20. Gyarmati, 1998: 199.

21. *Népszabadság*, 1988. december 21., 1., 3.

22. Uo.

23. *Magyar Közlöny*, 1989. január 24. 96–104.; *Népszabadság*, 1989. január 15., 4.

24. *Magyar Közlöny*, 1989. január 24. 101.

25. *Magyar Közlöny*, 1989. március 14. 341.

úton és szabad választásokon keresztül képzelhető el az átmenet, nem pedig politikai háttéralkuk és pártközi megegyezések útján.

Az öt akkoriban legdominánsabbnak mondható ellenzéki szervezet, a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), a Független Kisgazdapárt (FKgP), valamint a mára kissé feledésbe merült, elsősorban a határon túli magyarság ügyét zászlajára tűző Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság (BZSBT) végül január 28-án alakított bizottságot a tüntetés megszervezésére.²⁶ Minden szervezet delegált a bizottságba egy-két tagot, s már ekkor körvonalazódott, hogy a budapesti tüntetés esetében a kisgazda Dragon Pál, a fideszes Deutsch Tamás és Rockenbauer Zoltán, illetve két SZDSZ-es, Szilágyi Sándor (közismert becenevén „Saci”), illetve Szent-Iványi István lesznek meghatározó szereplők.²⁷ Szilágyi – aki ekkoriban a Romániából idemenekülteket segítő Menedék Bizottság vezetője, aktivistája volt – befolyása az események lefolyásában különösen jelentős, tulajdonképpen a demonstráció fő szervezőjének is tekinthető.²⁸ Az így létrejött *Március 15. Bizottsághoz* még január folyamán további 26 (!) szervezet csatlakozott, rámutatva ezzel a változás iránt elkötelezett szervezetek aktivizálódására, felbátorodására s egyszersmind azok sokszínűségére is.²⁹ A szervezetek közti egyeztetés ezután folyamatos volt, melyekhez főleg a Bartók Béla út és a Műegyetem főépülete által közrefogott XI. kerületi, Zenta utcában található Kisrabló étterem szolgáltatta a helyszínt.³⁰

A Bizottság munkája a márciusig tartó két hónapban egyrészt a hatalommal való részben sajtónyilvános üzengetésre, vagyis olyan deklarációk változatos formában történő megfogalmazására terjedt ki, melyek a hivatalos pártállami ünnepségtől való elkülönülést hangsúlyozták.³¹ Ennek jelentőségét a mából szemlélve könnyű alábecsülni, ugyanakkor a nagy részben még mindig az MSZMP által irányított sajtó végig nagy nyomást helyezett az ellenzékre. Ennek a polémiaának az ismertetésére e helyütt nincs mód, azonban ennek a – cseppet sem szimmetrikus – párbeszédnek egy fontos nyelvi elemére mindenképpen szükséges felhívni a figyelmet. A pártállami médiumok, illetve az ügyben megszólaló politikusok szinte kivétel nélkül „alternatív szervezetek” néven hivatkoztak az ellenzékre. Az ország közvéleményének passzív s eképpen némileg konformista többsége előtt nyilván így próbálták próbálták az ellenzékét – jó esetben – egyfajta különc, fontoskodó – rosszabb esetben – valamiféle bajkeverő, rendbontó szerepben feltüntetni. Mindazonáltal az ellenzéki – vagy aho-

26. Rockenbauer, 1989.

27. Uo.

28. Kis, 2004. Ezt igazolja az alábbi forráscsoport: ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények), különös tekintettel 12. és 49–52.

29. Ripp, 2006: 299.

30. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/1/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények I. (Előzmények, előzetesen keletkezett anyagok), 7., 10–11.

31. Ripp, 2006: 299.; Rockenbauer, 1989.

gyan ebben a „nyelvi háborúban” önmagukat nevezték: független – szervezetek februártól hozzáláttak a tüntetés előkészítéséhez: közösen megszövegezték a legfontosabb követeléseiket összegző 12 pontot, és számos kiáltványt, deklarációt fogalmaztak meg.³² A szervezők idejekorán közzétették, hogy a szerintük a pártállamot szolgáló módon kiszolgáló televízió Szabadság téri épületét március 15-én – mintegy megidézve az 1848-ban a Landerer-nyomdában történeteket – jelképesen lefoglalják.³³ Miután erről értesítették az MTV elnökét (s ő nyilván ezt követően a pártvezetést) azonnal heves támadások keresztüztüzebe került az ötlet az MSZMP vezetői, főként Fejti részéről.³⁴ A kommunista politikusok a megvadult és randalírozó tömeg képével riogattak a lefoglalás aktusa kapcsán, és e szándékolt félreértésen alapuló tendenciózus sajtókampánnyal igyekeztek lejáratni az ellenzéket.

A Március 15. Bizottság képviselői az új gyülekezési törvény értelmében eleget tettek a bejelentési kötelezettségüknek is, és jelezték szándékukat a területileg illetékes rendőrkapitányságnak (BRFK), sőt, többször kezdeményezték egyeztetést a rendvédelmi szervekkel.³⁵ Ezek során deklarálták, hogy a rendezvényt maguk kívánják biztosítani az általuk felállított, 800-1000 fős szervezőgárda segítségével, és kérték, hogy a rendőrség a közlekedési rend biztosításán túl tartsa magát távol az eseményektől, nehogy a túlzott rendőri jelenlét radikalizálja a jelenlévőket.³⁶ Az iratokból kitűnik, hogy a rendőrség méltányos módon viselkedett az adminisztrációs folyamat során, sőt, a Március 15. Bizottság beadványainak – melyeket a szervezők közül rendre Domonkos István (BZSBT), Jezsó István (FKgP), Filó Katalin (MDF), illetve Deutsch, Dragon és Szilágyi jegyeztek – kissé rámenős, agresszív megszövegezése már a bomló diktatúra nyelvezetét és a hatalommal szemben felbátorodó ellenzék magabiztosságát jelezte. (Ez alighanem az SZDSZ és Fidesz küldötteinek számlájára volt írható.)

Az események közvetlen előzményéhez tartozik az MDF március 11-én és 12-én megrendezett első országos gyűlése is, amelynek keretében több mint hétszáz küldött gyűlt össze a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem aulájában.³⁷ Az MSZMP „bevonási taktikájának” első számú kiszemeltjeként az MDF-nek színt kellett vallania: képesek és akarnak-e koherens programot alkotni, elindul-e a mozgalom pártosodása, és elköteleződnek-e a közös ellenzéki fellépés s ezzel a „tárgyalásos forradalom” mellett. Noha a gyűlés szónokai hangsúlyozták a SZDSZ-szel meglévő

32. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/1/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények I. (Előzmények, előzetesen keletkezett anyagok) 12.

33. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 32.

34. *Magyar Nemzet*, 1989. március 1., 4.

35. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 31., pp. 39–40.

36. Uo.

37. Ripp, 2006: 304.

nézetkülönbségeiket, végül is az ellenzéki akcióegység felvállalása mellett döntöttek.³⁸ Ez a kiállítás kétségtelen súlyt adott a pár nap múlva esedékes tüntetésnek.

A tüntetés menete

A szervezők aznap már korán reggel megkezdték az előkészületeket: Szilágyi és Dragon több csoportra bontva eligazítást tartottak a több száz főnyi, a tüntetésen nemzetiszín karszalagot viselő rendezőgardának, majd megkezdték a hangosító eszközök felállítását a helyszíneken. A tüntetésen részt vevő szervezetek a tagjaik által készített molinókat, transzparenszeket még az előző napokban elkészítették és összegyűjtötték, részben Szilágyi VIII. kerületi, Dankó utcai lakásán, részben a Bercsényi úton található Schönherz Kollégiumban.³⁹ Ezeket részben a Gábrriel Taxiegyesület segítségével lepakolták a helyszíneken. A taxik és taxisok szerepe azonban nem csak ebben érhető tetten: az autók CB-rádióin keresztül zajlott a kommunikáció az egymástól több háztömbnyire lévő szervezők között.⁴⁰

Az ellenzéki tüntetés „hivatalos” programja szinte pontosan a déli harangszóra, 12 órakor kezdődött a Március 15. téren, a pesti Petőfi-szobornál.⁴¹ A helyszín szimbolikus voltát aligha kell hosszan ecsetelni: egyszerre 48-as (épített, kommemorációs) emlékhely, s a kollektív emlékezet erősen kötötte 1956 októberéhez is.⁴² Az egybegyűlteket a szervezőbizottság részéről Deutsch Tamás köszöntötte, aki a Himnusz közös elénekülésére szólított fel, majd pedig Röhrig Géza (Fidesz) elszavalta Ady Endre *A tűz márciusa* című versét.⁴³ Ezt követően Filó Sarolta, a fentebb már említett MDF-es Filó Katalin húga – nem mellesleg színművész – lépett a mikrofonhoz, és mondott el egy Illyés Gyula-, Táncsics Mihály- és Petőfi-idézetekkel gazdagon átszőtt szónoklatot, amit egy berepülő helikopter zúgása okozta hangzavar miatt újra kellett kezdenie, s amelyben a még mindig meg nem valósult sajtószabadság fontosságára hívta fel a figyelmet.⁴⁴

Filó után a BZSBT elnöke, dr. Vigh Károly lépett a tömeg elé.⁴⁵ Beszédét azzal kezdte, hogy kontextusba helyezte az ünnepet – nem meglepő módon Bajcsy-Zsi-

38. Uo. 305.

39. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 49.

40. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 9.

41. Hofer, 1992: 38–39.

42. Pontosán ez volt az oka egyébként annak is, hogy a hetvenes évek közepétől kibontakozó nem hivatalos/ellenzéki március 15-i megemlékezések hagyományosan innen indultak/itt kerültek megrendezésre.

43. Rockenbauer, 1989.

44. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 58.

45. Uo. 59.

linszky Endre harmincas évekbeli gondolatait felidézve a rendőri erőszakról és kordokokról.⁴⁶ Néhány sort elszavalt Petőfi *15-dik Március, 1848* című verséből, majd összevetette az 1989-es március tizenötödikét az 1988-assal: *„Emlékezzünk csak sikeres nagy tüntetéseinkre: az erdélyi magyarokért a Hősök terére vonuló százezernyi emberfolyamra, a Bős–Nagymaros megépítése elleni nagy menetelésekre; de emlékeznünk kell a hatalom által szétvert megmozdulásainkra is! Mégis: az elmúlt esztendőben a főváros népe – és különösen fiatalsága – ország-világ előtt megmutatta, hogy már nem hagyja magát megfélemlíteni és ha kell: a tömegdemonstráció eszközét is igénybe veszi igazságos célkitűzései érdekében.”*⁴⁷ A Filó Saroltaénál némileg koherensebb beszédét a külön ünneplés tömör és logikus megindokolásával zárta: *„Azt kérdezik tőlünk: miért nem ünnepeljük együtt március 15-ét a hatalom szervezeteivel, amikor erre ők ajánlatot tettek? Erre az a válaszunk, hogy nem feledhetjük a rendőrrattakokat, a lánchídi »csatát«, de azt sem, hogy az MSZMP, a Hazafias Népfront és a KISZ még múlt év decemberében is kísérletet tettek március 15. kisajátítására. Elhallgatva követeléseinket, javaslatainkat, ők indítványozták március 15. ünneppé nyilvánítását és azután tették meg nekünk ajánlatukat. Ezért vagyunk kénytelenek külön ünnepelni. Ha majd jövőre a jognak asztalánál egyaránt foglalhatunk helyet, akkor remélhetőleg együtt ünnepelhetünk.”*⁴⁸ Pontos megfogalmazása ez annak, hogy csak egyenrangú partnerek között lehetséges az emelkedett megemlékezés.

A Petőfi-szobornál tartott beszédek közül kétségkívül Mécs Imrée volt a legtúze-sebb hangvételű. Mécs – noha közel állt a Szabad Kezdeményezések hálózata, majd a Szabad Demokraták Szövetsége köreihez – mint egykori 56-os halálraítélt ezen a napon Történelmi Igazságtételi Bizottság (TIB) nevében emelkedett szólásra, s beszélt nagyrészt 1956-ról. Lendületes beszédében hangsúlyos volt az 1848 és 1956 közötti párhuzam.⁴⁹ Mint elmondta, 1956. október 23-án *„éjjelre a magyar történelem legelnyomóbb diktatúrája, a néppusztító sztálinista pártállam sok százezer ávósával, funkcionáriusával és besúgójával együtt kártyavárként összeomlott. És ekkor újjászületett a szabad magyar nemzet, amelyről a történészek már azt hitték, hogy halott. De élt a nemzet, csak rejtkezdedt, s október dicső napjaiban a nemzet maga volt az egységes felkelt nép! [...] Így egyesült a két forradalom október dicső napjaiban. Március 15. és október 23. a magyar nép szent ünnepei, amelyek joggal váltják fel a ránk kényszerített idegen ünnepeket.”*⁵⁰ Majd a mindezekből a jelenre vonatkozó konzekvenciákra rátérve hozzátette: *„Végre önmagunk akarunk lenni, a magunk útját akarjuk járni! Tavaly ilyenkor még a kádárista hatalom utolsó rugdalózásaként letartóztatott ellenzékiet és ötvenhatosokat. Erre még többen vonultak fel, mint addig. A hatalom engedett, ma már március 15. nemzeti ünnep. Követeljük, hogy október 23., népünk di-*

46. Vigh, 1989.

47. Uo.

48. Uo.

49. Mécs, 1989.

50. Uo.

csőséges forradalmának emléknapja is nemzeti ünnep legyen.”⁵¹ Érdekes azonban aláhúzni, hogy Mécs e beszédében – talán csak a kínálkozó retorikai fordulat okán – tévedett: mint azt fentebb írtuk, az 1988. év végi rendelkezés március tizenötödikét nem nyilvánította nemzeti ünneppé. Mécs beszédének van még egy érdekes eleme, mely csak részben magyarázható a lelkesültséggel, ti. a szónok többször operál a *sztálinista restauráció* kifejezéssel. „Tessék, határolják el magukat a múlt bűneitől! Ítéljék el a sztálinizmus restaurációját, és határolják el magukat attól is, ami még tavaly is a sztálinizmus jegyében történt. A »csendes többség« nem hisz, nem bízik! Fél a visszarendeződéstől. Túl sok fegyver van kint Magyarországon a sztálinisták kezében. Követeljük a fegyverek összeszedését, a Munkásórség megszüntetését, egy részének a rendőrséghez csatolását. Követeljük! Szólunk hozzátok ti, »csendes többség«! Vegyétek le a házikabátokat, álljatok közénk és akkor nem tudják visszaállítani a sztálinizmust!”⁵² Ez – még ha szigorúan is ítéljük meg a korabeli keményvonalas MSZMP-politikusokat – talán aránytévésztésnek tűnhet. Mécsnek két oka is lehetett ugyanakkor, hogy efféle túlzásokba essen: egyrészt a szimbolikus mezőben nemcsak a forradalmak kontinuitását kellett megteremteni a jelennel, hanem az elnyomók drámai szerepét is konstansként akarhatta bemutatni. Fel kellett állítani a forradalmárok–erőszakos zsarnokok dichotómiát, még akkor is, ha 1989-ben ez már csak részben állta meg a helyét. Ennek áttételes felmutatásával ugyanakkor valóban hatékonyan megképezhető azt a látszólagos ellenségképet, mely értelmet és célt adhat a március 15-i tüntetéseknek.

Ezen a helyszínen a felszólalók sorát Vitay András színművész zárta, aki a *Nemzeti Dalt* szavalta el, majd a rendezők a következő helyszínre, a Szabadság térre irányították a tömeget.⁵³ Az útvonal könnyebb biztosítása, illetve a gyorsabb átjutás érdekében a menet több útvonalon közelítette meg a következő helyszínt: a legnagyobb létszámú csoport az Apáczai Csere János utcai nyomvonalán haladt, egy másik az Október 6. utca felé, két kisebb csoport pedig a Guszev (ma Sas) utcán, illetve a Duna-korzón sétált tovább.⁵⁴ A vonuló tömeg egyszerre mutatott színpompás-vidám és méltóságteljes-emelkedett hangulatot. A legkülönbözőbb nemzetiszín-szalog kompozíciók voltak láthatók a hajpánttól a masnín át a díszes (már-már abszurdan nagyméretű) kokárdákig; a jelszavak skandalálása mellett néhány 48-as nóta dallamai és sorai is felcsendültek, egy leánykórus pedig a Marseillaise-t énekelte.⁵⁵

Az ünneplő s egyben tüntető – különös együttállás – sokaság 13 óra után néhány perccel érkezett be a televízió székháza elé.⁵⁶ Míg az érkezők teljesen be nem töltötték a teret, Szilágyi beszélt röviden, s az ötletesebb transzparenszek kiemelésén túl utalt a

51. Uo.

52. Uo.

53. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 61.

54. Uo. 71.

55. *Még kér a nép*, 1989: 3:40–3:59.

tv-székház lefoglalását övező vitákra, s újból hangsúlyozta szándékaik békés voltát, egyszersmind visszautasítva a hatalom minden, a tüntetőkről szóló rágalmét.⁵⁷ Ezt követően közölte a tömeggel, hogy a televízió vezetősége elzárkózott a 12 pont beolvasásától, s az ellenzékiek petícióját sem vette át, majd az erre kijelölt diákcsoport egy „Szabad Magyar Televíziót” feliratú drapériát feszített ki az épület főbejárat előtti lépcsőin.⁵⁸

Fél kettő tájékán sor került a tüntetés máig legemlékezetesebb momentumára is: Cserhalmi György felolvasta az ellenzéki szervezetek 12 pontját.⁵⁹ A pontokat – melyek rendkívül határozottan és komplexen foglalta össze a követeléseket – e helyütt nincs mód részletesen elemezni és csoportosítani, azonban annyi megtehető – és hála a felvételeknek, lehetséges is –, hogy rögzítsük, melyek váltottak ki erősebb reakciót a jelenlevőkből. A hatodik pontba belekezdve az első két szó után rögvest nagy derűtlenség támadt, amely Cserhalmi későbbi szavaira élénk tapsba és helyeslésbe csapott át: „Ésszerű gazdálkodást, működő piacot, a tulajdonformák egyenjogúságát. Állítsák le a pénzemésztő és környezetpusztító nagyberuházásokat, szüntessék be a veszteséges vállalatok támogatását, vessenek véget a vállalkozás és a lakosság megsarcolásának.”⁶⁰ A kezdeti derűtlenség a kormány egyre kapkodóbbnak tűnő gazdaságpolitikai intézkedéseinek, míg a további tetszénnyilvánítás elsősorban a bős–nagymarosi vízlépcső ügyének szólhatott. További két pont azonban még ennél nagyobb, elemi erejű reakciót eredményezett. A hetedik így szólt: „A bürokrácia és az erőszakapparátus leépítését. Oszlassák föl a Munkásőrséget és az Ifjúgárdát.”⁶¹ Ha lehet, még ennél is nagyobb tetszést aratott a kilencedik: „Semleges, független Magyarországot. Vonják ki a szovjet csapatokat hazánk területéről. Töröljék a magyar ünnepek sorából november 7-ét.”⁶² E követelés ebben a formában s így hangzott el először a rendszerváltoztatás folyamatában, s ennek jelentőségét, illetve az ehhez szükséges bátorságot nem lehet eléggé túlbecsülni.⁶³

56. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 72.

57. Uo. 59.

58. *Még kér a nép*, 1989: 7:27–8:10

59. Uo. 8:20–15:41; ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 72., 65–69.

60. *Még kér a nép*, 1989: 11:11–11:56.

61. Uo. 12:01–12:42. A pont elhangzása után a tömeg hosszas „Úgy van, úgy van!” rigmussal fejezte ki egyetértését.

62. Uo. 13:11–13:55.

63. Ezt jól jelzi Horn Gyulának, a KB külügyi titkárának reakciója, aki, amikor előzetesen kézhez kapta az ellenzéki szervezetek manifesztumát, ezt a pontot erősen kifogásolta, és a szövetségi rendszerrel szembeni veszélyes provokációnak minősítette. Ráadásul azzal, hogy ez a pont ekkor s így elhangzott, jó néhány nappal-héttel elébe vágott az eseményeknek, hiszen Németh Miklós miniszterelnök ekkoriban kezdett még csak tárgyalni erről Gorbacsovval. Ripp, 2006: 279, 287.

1989. március 13.

1989

Mit kíván a magyar nemzet?

Szabad, független, demokratikus Magyarországot.

- 1. Valódi népképviselést és többpártrendszert.**
Biztosítsák a választások szabadságát és tisztaságát.
- 2. Rendőrállam helyébe jogállamot.**
Érvényesüljenek az emberi jogok, legyen bírói függetlenség.
- 3. Szólás-, sajtó-, lelkiismereti és oktatási szabadságot.**
Számolják föl a hírközlés állami monopóliumát.
Oszlassák föl az Állami Egyházügyi Hivatalt.
- 4. Jogot a sztrájkra.**
Ne korlátozzák az érdekvédelem, a követelés és a szolidaritás szabadságát.
- 5. Méltányos közteherviselést, a közkiadások társadalmi ellenőrzését.**
Szüntessék meg az egyéni és csoportos kiváltságokat.
Adják meg mindenkinek az emberhez méltó élet alapfeltételeit.
- 6. Ésszerű gazdálkodást, működő piacot, a tulajdonformák egyenjogúságát.**
Allítsák le a pénzemészítő és környezetpusztító nagyberuházásokat, szüntessék be a veszteséges vállalatok támogatását, vessenek véget a vállalkozás és a lakosság megsarcolásának.
- 7. A bürokrácia és az erőszakapparátus leépítését.**
Oszlassák föl a Munkásőrséget és az Ifjúgardát.
- 8. Szabadságot és önrendelkezést Kelet- és Közép-Európa népeinek.**
Szűnjék meg Európa katonai, gazdasági és emberjogi kettéosztása.
- 9. Semleges, független Magyarországot.**
Vonják ki a szovjet csapatokat hazánk területéről.
Töröljék a magyar ünnepek sorából november 7-ét.
- 10. Felelős kisebbségi és menekültpolitikát.**
A kormány lépjen föl a nemzetközi fórumokon a magyar kisebbségek védelmében. Szűnjék meg a rendőri szemlélet és a jogtalan megkülönböztetés a romániai menekültek ügyében.
- 11. Nemzeti önbecsülést.**
Vessenek véget a történelemhamisításnak. Adják vissza a nemzetnek címerét.
- 12. Igazságot '56-nak, tisztességet a forradalom mártírjainak.**
Nyilvánítsák nemzeti ünnepé október 23-át.

MGKSZ Ny.

1. kép Az ellenzéki szervezetek 12 pontja (Forrás: Magyar Nemzeti Digitális Archívum. <https://mandadb.hu/>)

A kollektív emlékezet szintén kiemelt mozzanatként őrizte meg erről napról Csengey Dénes (MDF) beszédjét. A 12 pontot követő szónoklatnak három főbb mondanivalója volt. Egyrészt Szilágyihoz hasonlóan Csengey is tetemre hívta az MSZMP tüntetőket vandáloknak beállító korifeusait: „Sokan azt hitték, vagy azt akarták elhitetni, hogy ide, a Magyar Televízió székházához egy ostromló tömeg ké-szülődik, a fenyegetés és a rombolás szellemétől vezérelve. Mondjuk ki együtt fennhangon, hogy ez nem igaz! Mondjuk ki együtt fennhangon, hogy rosszul ismernek bennünket azok, akik csöcseléknak tartanak, rosszul ismernek bennünket, azok, akik azt hiszik, hogy dúlásban és pusztításban leljük örömmünket! Tőlünk ne féltse senki a televíziót! Nagyon fogunk vigyázni rá, mert a miénk! És ugyanígy ne féltse tőlünk senki Magyarországot! Nagyon fogunk rá vigyázni, mert a miénk.”⁶⁴ Ez utóbbi három

64. Csengey, 1989: 27.

mondat hatalmas éljenzést és tapsot váltott ki a jelenlévőkből.⁶⁵ Csengey emellett megismételte és kissé részletezte is a szabad televízióra, szabad sajtóra vonatkozó követeléseiket, majd közölte, hogy eltekint bármiféle nonverbális akciótól és a televízió épületének lefoglalását beszédének elhangzásával megtörténtnek tekinti.⁶⁶ Szavai békülékeny hangnemben zárta: *„Idén külön ünnepelünk. De nem azért, mintha hasadt nemzetünk végleges feldarabolásán kívánnánk szorgoskodni. Éppen ellenkezőleg – valódi, tartós nemzeti egység a célunk. Ez azonban nem épülhet urak és szolgák, birtokon belüliek és hazájuk birtokjogából kitagadottak szövetségére. Hanem csak egyenrangú politizáló felek távlatos megegyezésére. [...] És most induljunk tovább. Ne tagadjunk ki senkit a szívünkéből, mert mindannyiunké a nemzet. Vigyük magunkkal az emelkedett méltóságot. Szabad március 15-ét, 16-át, 17-ét... és így tovább, az öröknapotár utolsó napjáig.”*⁶⁷

A résztvevők többsége ezután a Kossuth tér felé indult, azonban egy kisebb csoport – a téren elhangzott elnevezés szerint – a „Batthyány–Nagy Imre-örökmécses” felé vette az irányt.⁶⁸ Miután újra egyesült a sokaság, az Országház előtt meghallgatták Orbán Viktor (Fidesz) és Kis János (SZDSZ) szónoklatát, akik a tér északi oldalán lévő Kossuth-szobor talapzatáról beszéltek az egybegyűltekhez.⁶⁹ Orbán a fiatalág nevében kérte számon a hatalmon életlehetőségeik eltékozlását; míg Kis – a rendelkezésére álló rövid idő ellenére is – egy valóságos programbeszédet tartott az átmenet mikéntjének vonatkozásában: *„Nincs más út, csak a teljes újrakezdés. [...] Békés átmenetet akarunk, nem újabb nemzeti katasztrófát. Félmegoldásokkal azonban nem érhetjük be; a látszatengedmények csak növelik a bajt. Az MSZMP már nem tud igazán tiltani, de valódi kiegyezésre sem hajlandó. [...] A kommunisták azt ajánlják az új, független szervezeteknek, hogy részt kaphatnak a hatalomból, ha elfogadják az állampárt főségét, és társfelelősséget vállalnak a sikertelenül kezelt gazdasági válságért. Mi azt ajánljuk a kommunistáknak, hogy súlyuknak megfelelő részt kaphatnak az új Magyarország pártjai között, ha elfogadják a szabad választásokon nyugvó demokratikus többpártrendszert.”*⁷⁰

65. *Még kér a nép*, 1989: 16:40–17:08.

66. Csengey, 1989: 28.

67. Uo. 29.

68. *Még kér a nép*, 1989: 17:45–18:04.

69. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 75.

70. Orbán, 1989; Kis, 1989.

2. kép Tüntetők a Kossuth téren. Bíró Edit felvétele, eredeti a szerző birtokában

Kis beszéde után a tüntetők a Margit hídon át a Bem térre vonultak, ahová 16 órára ért be a menet.⁷¹ A lengyel–magyar katona és szabadsághős szobrának árnyékában olyan tematikájú felszólalások következtek, melyek a rendszerváltoztatás későbbi folyamatából aztán – sajnálatos módon – hiányoztak: a nemzetközi kitekintés és a szovjet tömbön átnyúló szolidaritás. Üdvözlő távirat érkezett az észt, ukrán, NDK-beli ellenzéki szervezetektől, a Romania Libera csoporttól és a cseh Charta '77 vezetőitől is, melyeket Lezsák Sándor (MDF), Bába Iván (FKgP) és Szilágyi olvastak fel, s fűzték hozzá gondolataikat.⁷² „Egymás után bomlottak ki a szabadságuktól megfosztott népek zászlai”, fogalmaz Rockenbauer Zoltán a *Beszélő*ben megjelent összegző cikkében.⁷³ Beszédet mondott még a lengyel Szolidaritás egyik képviselője is, lengyelül mondott beszédének magyar átíratát pedig Dragon Pál olvasta fel.⁷⁴ Ezt követően – még ugyanitt – a Politikai Foglyok Országos Szövetsége nevében Fónay Jenő és

71. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények).

72. Üdvözlő táviratok, 1989; ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 73.

73. Rockenbauer, 1989.

74. *Még kér a nép*, 1989: 30:52–31:22; ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 73.

Hornyák Tibor emelkedtek szólásra, és egykori meghurcoltakként is a megbékélés fontosságára figyelmeztettek.⁷⁵

A Bem térről a tömeg ezután a Batthyány térre indult, ahol Pákh Tibor – egy, a korban ismertnek számító egykori börtönviselt '56-os és antikommunista „aktivista” – beszélt még az egyre csökkenő létszámú hallgatósághoz.⁷⁶ A délutáni rendezvény itt, és így ért véget – 17 óra tájékán –, de a szervezők még invitálták az ünneplőket az SZDSZ és a Fidesz által szervezett közös fáklyást felvonulásra, illetve az MDF budai szervezetének várbéli Dísz téren tartandó gyűlésére.⁷⁷

Ennek megfelelően gyűlt össze fél nyolc körül egy – a napközbeninél valamivel kisebb létszámú – tömeg az Akadémia főépülete előtt, ahol Rockenbauer Zoltán, illetve a szegedi ellenzéki ünnepségről visszaérkezett Tamás Gáspár Miklós mondtak egy-egy nagyon rövid szónoklatot.⁷⁸ A nagyrészt fiatalokból álló sokaság a beszédek után elindult a Várba, ahol Sinkovits Imre három Petőfi-vers elszavalásából, illetve a romániai magyarok helyzetének taglalásából álló szónoklata zárta a napot.⁷⁹

Érdeemes a tüntetésen vitt transzparenszekkel, táblákkal külön is foglalkozni – talán az eddig számba vett beszédeknél valamivel jobban kifejezik az ott lévő többség közérzetét. (Még akkor is, ha a transzparenszek egy jelentős részét inkább az ellenzéki szervezetek helyi csoportjai, aktivistái készítették.) Hála az állambiztonság alapos munkájának, a molinók és plakátok szövegei nemcsak fotókon, hanem külön, legépelte gyűjtésben is megőrződtek – természetesen az áthallásos üzenetek értelmezésében, de sokszor a szövegek betűhív elolvasásában és/vagy legépelésében is jelentkeztek a testület szokásos bornírtságai.

Ha csoportosítjuk – és a mondanivaló élet figyelembe véve „erősorrendbe” is tesszük – a jelszavakat és az üzeneteket, akkor minden kétséget kizáróan a szovjet csapatokat és azok kivonását érintő szövegek kívánkoznak első helyre. Erre vonatkoztak például az „*Iván, nincs honvágyad?*”, a „*Függetlenséget*”, az „*Önállóságot*” vagy a „*Semleges, független Magyarországot!*”⁸⁰ feliratok. Szintén dominánsnak volt mondható az 1956-os forradalom, illetve 1848 és 1956 kontinuitásának hangsúlyozása. A „*Nem engedünk az 56-ból!*”, a „*Batthyány [Kossuth-címer] Nagy Imre*” az „*Igazságot 56-nak*” vagy a „*Damjanich – Maléter*” mind ide tartoztak.⁸¹ Az egész tüntetés egyik legszuggesztívebb szövege talán a „*Haynau 108 – Kádár 453*” volt, amellyel transzparens készítője már túllépett a viktimológiai megközelítéstől, és az elnyomók szintjén is megpróbálta megteremteni a folytonosságot.

75. Uo.

76. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 74.

77. Uo.

78. Uo. 83.

79. Uo. 84.

80. Uo. 75. A transzparenszeket más szemszögből ugyan, de elemzi Hofer 1992 is.

81. Uo.

Mennyiségi szempontból értelemszerűen a magáról a politikai átmenetről és részben annak mikéntjéről megfogalmazott feliratok voltak többségben – természetesen erős antikommunista éllel. Ide vehető a „*Takarítsunk!*”, a „*Rátok már nem szavazunk, csillaghullást akarunk!*”, az „*MSZMP nem alternatíva*”, a „*Rendőrállam helyett jogállamot*”, a „*Szabad, demokratikus Magyarországot*”, a „*Kádár, Grósz, Rákosi, másokat nem akarunk*”, a „*Kommunizmus=rendőrállam*” vagy a „*Hátra a lenini úton*”.⁸²

Tudatos, kiforrott politikai kommunikációt feltételeznek az SZDSZ és a Fidesz azon transzparenszei, melyek az évszámok egymás mellé tevésével beillesztették a magyar republikánus-függetlenségi hagyományba 1956-ot (és ezzel 1989-et is). Az „*1848–1918–1956–SZDSZ*” lakonikus tömörséggel mutatott fel alkotmányjogi, történet- és emlékezetpolitikai víziót a jelen számára, a Felsőoktatási Dolgozók Szakszervezete („*48–18–56–301–FDSZ*”) pedig mindehhez még „hozzácsapta” az 1956-os forradalom és szabadságharc áldozatainak – részben kegyeleti, részben politikai – kérdését is.⁸³

A Bem téri beszédek ismertetésekor hangsúlyozott nemzetközi kontextus erős kontúrokkal mutatkozott meg a feliratokon is: a „*Vaclav Havel*”, a „*Solidarność Polsko–Węgierska*” (magyar–lengyel szolidaritás, a transzparenszen az első szó a lengyel szervezet jellegzetes betűtípusával felírva), a „*Romania Libertate*”, a „*Szabadságot a Kárpát-medencében*” vagy a jelen levő külföldi szervezetek jelenlétét és együttérzését vagy a hazai szervezetek külföldi kitekintését jelezte.⁸⁴

Szólni kell a demonstrációk kapcsán menetrend szerint jelentkező „számháborúról” is. A tüntetés előtt és után is napirenden volt az a kissé parttalan vita, amely a hivatalos és az ellenzéki ünnepségen résztvevők *pontos* vagy legalább megközelítőleg helytálló létszámáról szólt. Hiteles becsléssel akkor sem rendelkeztek, és ma sem rendelkezünk. A hivatalos sajtó és az állambiztonsági szövegek igyekeztek minél kisebbre – húsz- és negyvenezer közé – tenni az ellenzéki tüntetésen megjelentek számát, míg a szervezők ugyanezt *legkevesebb* százezerre becsülték – a szakirodalomban ez utóbbi szám rögzült.⁸⁵ Egy biztos: legalább egy nagyságrenddel többen voltak a független szervezetek demonstrációján, mint az MSZMP múzeumkerti ünnepélyén, s ez egyértelmű legitimációs többletet jelentett az ellenzéki szervezeteknek. Ahogy Romsics Ignác fogalmaz: „Az ellenzék lényegében ezen a napon hódította meg az utcát.”⁸⁶

82. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 76.

83. Uo. Mindemellert ezek a transzparenszek egyfajta reakcióként is értelmezhetők a korábbi évtizedek – március 15-e elsődleges kontextusát háttérbe szorító – Forradalmi Ifjúsági Napjaira, ahol 1848-at rendre az 1919-es Tanácsköztársaság és az 1945-ös „felszabadulás” összefüggésében jelenítették meg. Gyarmati, 1998: 195–197.

84. ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények) 76.

85. Ripp, 2006: 303.; Romsics, 2003: 137.

86. Romsics, 2013: 74.

Összegzés

A megtörténtek jelentőségét és hatását szükségtelen hosszan elemezni, erről már sokan, sokféleképpen írtak.⁸⁷ Az MSZMP „bevonási taktikájával” szemben létrejött az ellenzéki akcióegység, mely minden kétséget kizáróan a rendszerváltoztatás folyamatának egyik legfontosabb „point of no return”-je. Ez egészen nyilvánvalóan látszik abból is, hogy az itt taglaltak után mindössze egy héttel összeült az Ellenzéki Kerekasztal (EKA).⁸⁸ Nem túlzás tehát kijelenteni, hogy a tárgyalásos forradalom asztalánál helyet foglaló ellenzékiek egysége nem jött volna létre a március 15-i tüntetés és annak előkészületei nélkül. Az ellenzéki szervezetek számára a legitimáció szempontjából is rendkívüli fontosságú volt az esemény: az ott lévők tömeges jelenlétükkel egyfajta felhatalmazást és önbizalmat adtak számukra a további politizáláshoz. Ez az egység és emelkedettség az ősz folyamán aztán gyorsan elillant; de ez csak még inkább felértékeli a márciusi eseményeket.

Az 1989. március 15-i ellenzéki tüntetés eredményezett ugyan egyfajta euforikus közérületet, de ebből a mégoly változóban lévő társadalmi hangulatból sem eredt azonban tömegmozgalom. Nem kerülhető meg ugyanis a tény, hogy a legtöbb „érdeklődőt” ezen a napon nem a politikai demonstrációk vonzották, hanem a munkaszüneti nap adta lehetőség az Ausztriában és a Bécsben történő vásárlásra.⁸⁹ Ez a tény mintegy sűrítményként mutatta: azon a néhány ezer proaktív ellenzéki aktivistán és a hozzájuk szorosan kötődő, rájuk hallgató néhány százezer, a változások mellett elkötelezett emberen kívül a többség politikai értelemben passzív maradt. Az ellenzéki politika és a szélesebb társadalom relációjában 1989. március 15. inkább az illúzió pillanata: néhány hétig rendelkezésre állt az a bizalmi tőke, amely „beszippanthatta” volna az eseményeket addig inkább csak színházi nézőként követő tömegeket.

87. Különös tekintettel Hofer, 1992.

88. Ripp, 2006: 309.

89. Ripp, 2006: 304.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/1/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények I. (Előzmények, előzetesen keletkezett anyagok)

ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/2/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények II. (Események, rendezvények)

ÁBTL 1.12.2. 391/II-50/II/5/3/1989.03.15. 1989. március 15. rendezvények III.

Sajtó

Kis, 1989

Kis János: Kossuth tér. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1.

<http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Kis, 2004

Kis János: A féltett gyermek. *Beszélő (folyóirat)*, 9. évf. 2. sz., február–március.

<http://beszelo.c3.hu/epublish/1/v9n2> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 29.)

Mécs, 1989

Mécs Imre: Március 15. tér, Petőfi-szobor. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1.

<http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Népszabadság, 1988. december 21.

Népszabadság, 1989. január 15.

Népszabadság, 1989. február 16.

Népszabadság, 1989. február 19.

Népszabadság, 1989. február 27.

Magyar Közlöny, 1989. január 24.

Magyar Közlöny, 1989. március 14.

Magyar Közlöny, 1991. március 14.

Magyar Nemzet, 1989. február 18.

Magyar Nemzet, 1989. március 1.

Még kér a nép, 1989

Még kér a nép. Dokumentumfilm, 1989. Fekete Doboz Független videófolyóirat. II. évf. 4. sz. Betlen János et al. Vera & Donald Blinken Open Society Archives. Közzététel: 2016. szept. 2. <https://www.youtube.com/watch?v=V3L5uO3O5dA&t=367s> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

Orbán, 1989

Orbán Viktor: Kossuth tér. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1. <http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Rockenbauer, 1989

Rockenbauer Zoltán: Nemzeti ünnep, Budapest. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1. <http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Tóth, 1989

Tóth István János: Tömegtájékoztatás és párt(atlanság), avagy Március 15-e a Tv-híradóban és az országos napilapokban. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1. <http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Üdvözlő táviratok, 1989

Sz. n. [Üdvözlő táviratok]. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1. <http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Vigh, 1989

Vigh Károly: Március 15. tér, Petőfi-szobor. *Beszélő (szamizdat)*, 26. sz., 1989/1. <http://beszelo.c3.hu/epublish/3/v1n27> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 27.)

Hivatkozott irodalom

Bozóki, 2019

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás*. Budapest, L'Harmattan.

Csengey, 1989

Csengey Dénes: *Mezítlábas szabadság. Esszék és beszédek 1984–1989*. Budapest, Püski.

Gyarmati, 1998

Gyarmati György: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepségének történetéből*. Budapest, Paginarum.

Hofer, 1992

Hofer Tamás: *Harc a rendszerváltásért a szimbolikus mezőben*. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1. sz.

Ripp, 2006

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág, 2006.

Romsics, 2003

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon könyvek.

Romsics, 2013

Romsics Ignác: *Rendszerváltás Magyarországon*. Budapest, Akadémiai /Pont könyvek/.

Szigorúan titkos '89, 2010

Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói. Szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Müller Rolf és Takács Tibor. Budapest, L'Harmattan.

Tőkés, 1998

Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Budapest, Kossuth.

Kulcsszavak: *ellenzéki mozgalmak, rendszerváltás, vélemény- és sajtószabadság*

The oppositions fifteenth of March in 1989 Anatomy of a demonstration

March 15, 1989 was the "first free March 15" in Hungary for forty years. The commemoration day of the 1848 Revolution was overshadowed in the Kádár era, but at the time of the Hungarian system change it became again centered on its obvious symbolism. However, despite its indisputable importance in the process of transformation, a summary description of the events of the oppositions' demonstration has not been completed. It is important that this work focuses only on the oppositions demonstration, documenting and analyzing its exact course. It only considers its duty to explain the politics of the state party (MSZMP), and the official ceremony they held, as much as is absolutely necessary for understanding. Actually, the most elementary question discussed here is: what novelty in the oppositions' action having taken on March 15, 1989 in the process of system changes was and in the behavior / relationship of opposition organizations; and how, through what practical and symbolic acts, did all this happen?

Slachta Krisztina

Barátból ellenség?

A magyar rendszerváltás előzményei az NDK és állambiztonsága szemével¹

A keletnémet állambiztonság magyarországi jelenlétének² utolsó fázisát képezi az 1989-es év, melynek magyarországi eseményei, illetve a Stasi³ főállású tisztjeinek arra adott reakciója megelőlegezi az 1989-es őszi folyamán NDK-ban történeteket. Az egyre hatalmasabbá és ezáltal egyre lassabbá váló, szigorú katonai rendben működő keletnémet állambiztonsági szerv struktúrájánál, működési elveinél fogva nem tudta követni a történéseket, illetve ha rendelkezésükre is álltak információk, nem tudtak időben reagálni, hogy a kirobbanni készülő eseményeket célzott intézkedésekkel megelőzzék.⁴ A Stasi magyarországi jelenléte szempontjából az év fő eseményei a vasfüggöny lebontása, a határőrizeti rendszer teljes átalakulása, Magyarország csatlakozása a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz, majd a Páneurópai Piknik és a szeptember 10-i határnyitás voltak. Mindezekkel párhuzamosan zajlott a BM szervezeti átalakítása, ami szintén megzavarta a Stasi rutinszerű tevékenységét. Az új helyzet a változásokra egyre lassabban reagáló keletnémet Állambiztonsági Minisztérium vezetésében is krízist jelzett, mire azonban a szükséges átalakításokra sor kerülhetett volna, addigra nemcsak a magyarországi és a nemzetközi, hanem az NDK-beli események is túlléptek a Stasin.

A Stasit – és egyben az NDK vezetését is – 1989 folyamán leginkább az osztrák–magyar határszakaszon található fizikai akadály, a „vasfüggöny” lebontásának híre, illetve Magyarországnak a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz való csatlakozás foglalkoztatta.⁵ A magyarországi idegenforgalom fejlődésével és a valutabevételek növelésének folyamatos igényével párhuzamosan a nyugati turisták ellenőrzése tovább enyhült, ami egyre inkább ingerelte a Stasi munkatársait.⁶ A magyar állambiztonság

1. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2. Bővebben lásd: Slachta, 2014; 2016.

3. Ministerium für Staatssicherheit, MfS, Állambiztonsági Minisztérium, közkeletű nevén Stasi.

4. Gieseke, 2001: 248–262.

5. Gyarmati, 2010: 95–116.

6. Például: BStU MfS Sekr. Neiber Nr. 1003.

számára azonban 1989-ben a keletnémetekkel kapcsolatos ügyek már nem élveztek prioritást. A keletnémet turisták ugyan egyre nagyobb számban érkeztek, de a felgyorsuló események közepette ez a sajtó, a közvélemény és a politika szereplői részéről sem érdemelt különös figyelmet egészen addig, amíg jelenlétük végül ki nem kényszerítette a szeptemberi határnyitást.⁷ Ezen események közvetlen következményeként az 1989 őszén az NDK-t is elérő rendszerösszeomlás, majd pedig rendszer-váltás a keletnémet állambiztonság szervezeti átalakulását, végül későbbi teljes megszüntetését is eredményezte.

„Aggasztó jelek” az 1980-as évek első felében

Az 1989-es év fentebb kiemelt eseményei – ahogyan minden fordulópont esetében – nem voltak előzmények nélküliek: már a nyolcvanas évek folyamán megrendült az NDK vezetésének bizalma a magyar rendszerben, ahogy egyre sokasodtak azok a sajtóhírek, diplomáciai összefoglalók és állambiztonsági jelentések, melyek a magyarországi változásokról, gazdasági átalakulásokról, reformfolyamatokról számoltak be. Már az 1980-as évek elején készültek jelentések a magyarországi politikai és gazdasági helyzet átalakulásáról, aminek hatása lehetett például az idegenforgalomra is. Ilyen volt a magánszféra térnyerése, illetve a folyamatos és egyre jelentősebb áremelkedések,⁸ melyek közül a növekvő benzinár kapta a legnagyobb figyelmet.⁹ A folyamatos áremelkedések elégedetlenségeket okoztak a keletnémet turisták körében a fix összegben rögzített ún. „utazási pénz” miatt, mivel ez egyre nyilvánvalóbbá tette a szakadékot a kelet- és a nyugatnémet állampolgárok, de a blokkon belüli országok életszínvonalá között is.

Az áremelkedésekről nem tájékoztatták előre az NDK gazdasági, állambiztonsági vagy külügyi szerveit, így az 1980-as évek Magyarországra olyan jellemző folyamatos áremelkedések gyakorlatilag állandó biztonsági kockázatként jelentek meg a Stasi jelentéseiben. Az NDK gazdasága számára is problémát jelentett az árak emelkedése a turizmus növekedése miatt, hiszen egyre nehezebb volt előteremteni a Magyarországra vagy más szocialista országba utazó turisták számára az „utazási pénzt”, ami az útiköltség mellett a napi ellátmányt és szállást fedezte volna. A keleti blokkba irányuló idegenforgalomban kis mennyiségű NDK-márkát közvetlenül is átválthattak a tu-

7. Oplatka, 2008. 44, 82.

8. BStU MfS HA VI. Nr. 15718. 34, 48–49, 71.

9. Uo. 36, 44.

risták, de a szállás és az étkezés kifizetésére az utazási csekkek szolgáltak.¹⁰ 1983. szeptember 19-én például a következő rövid jelentés készült:

„Információ.

1983. szeptember 18-án a Magyar Népköztársaság televíziójában bejelentették, hogy 1983. szeptember 19-től a következő áremelkedések lépnek életbe. Ez az alábbiakat érinti:

– Kenyér és pékáruk	16–20%
– Cukor és cukortermékek	20%
– Étolaj, margarin	30% ¹¹

Az 1980-as évek végén az előírások kijátszására a keletnémet turisták kiutazásuk előtt igyekeztek minél több vámáru-nyilatkozatot összegyűjteni ismerőseiktől, azokat Magyarországra behozva pedig akár többször is felvehették a magyar bankokban a korábban kivitt termékek áfáját. Ez az 1980-as évek magyarországi áremelkedései után lett különösen súlyos probléma. 1988 januárjában pedig olyan kritikus helyzet alakult ki, hogy a korlátozó intézkedéseket jelentős lakossági felháborodás és tiltakozás kísérte.¹² Mivel a Magyarországra utazó keletnémetekhez képest elenyésző számú magyar turista akart az NDK-ba utazni, alig volt idegenforgalmi kereslet az NDK-márka iránt, az árfolyam pedig ennek következtében eltorzult. A problémával nemcsak az NDK Pénzügyminisztériuma, hanem az idegenforgalomért felelős Közlekedésügyi Minisztérium, a Minisztertanács és a NSZEP¹³ Központi Bizottsága, valamint az Állambiztonsági Minisztérium is foglalkozott.¹⁴

A magyarországi helyzetre vonatkozó jelentések másik csoportja az ország nemzetközi kapcsolataiban bekövetkező változásokra vonatkozott, mint pl. Magyarország csatlakozása az Interpolhoz. Ez utóbbi különösen a két baráti ország közötti bűnügyi jogsegély, illetve a kiadatás addigi gyakorlatának esetleges megváltozása miatt okozott riadalmat az MfS kelet-berlini központjában, ám ez végül – még – nem befolyásolta érdemben a keletnémet határsértők átadásának gyakorlatát.¹⁵

Az 1980-as évek változásai, a növekvő mértékű nemzetközi idegenforgalom és az abban látott fokozódó veszélyek hatására kibővítették a magyarországi operatív cso-

10. Az NDK-ban 1948-tól 1990-ig volt használatban az ún. keleti márka vagy NDK-márka. Ezt a nem konvertibilis, kizárólag belső használatra alkalmas fizetőeszközt szigorúan tilos volt az országból kivinni. A szocialista országokkal való kereskedelembe rubelalapú elszámolási egységet alkalmaztak, míg a nyugati országokkal a nyugatnémet márka vagy a dollár volt az elszámolás alapja. Ez a rendszer magában hordozta az NDK folyamatos valutaéhségének okait, az ország minden lehetőséget igyekezett megragadni, hogy konvertibilis valutához jusson (pl. a beutazó turisták pénzváltási kötelezettsége, vagy a nyugati turisták számára kötelezően igénybe veendő túlárazott idegenforgalmi szolgáltatások). Lásd Wolter, 2009: 95.

11. BStU MfS HA VI. Nr. 15718. 4.

12. BArch DC 20 I/4. 2256. 5.

13. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED, Németország Szocialista Egységpártja, NSZEP, az NDK állampártja.

14. BArch DC 20 I/3. 1938.

15. BStU MfS Abt. X. Nr. 1415. 1–8.

port személyi állományát. 1985-ben miniszteri szintű javaslat született a turistaforgalom területére vonatkozó operatív munka javítására, az egységek személyi állományának bővítésére.¹⁶ Ezzel egy időben az egységek kibővítése azok területi decentralizációját is magával hozta, a magyarországi csoport esetében ezt a következőképpen tervezték: Budapesten egész évben jelen lett volna az egység vezetője a VI. Főosztály¹⁷ állományából, három további „operatív munkatárs”, egy titkárnő, valamint szezonálisan Siófokon, Balatonfüreden és Keszthelyen fél évig tartózkodott volna egy-egy munkatárs a VI. Főosztálytól, a turizmus és utasforgalom ellenőrzéséért felelős egyégtől. Az ekként létrejövő ilyen operatív csoport működésének megindulásáról nincsenek konkrét információk, de a levelezések és munkatervek tükrében valószínűleg 1985-től lépett életbe ez a rendszer.¹⁸

„Terepen” – papíron

Az operatív csoport munkájának előkészítésére is jellemző profizmus szintén az 1980-as évekre érte el csúcspontját, amit a kihelyezett tisztek számára készített háttérinformációkat összegyűjtő, útikönyv-jellegű kiadványok is érzékeltetnek. Az MfS nemcsak az egyes országokba kihelyezett tisztjei, hanem gyakorlatilag minden, a témában érintett munkatársa számára folyamatosan készített tájékoztató céllal összefoglaló kiadványokat, melyeknek a „Lesematerial” vagyis az „olvasnivaló” címet adták.¹⁹ A tájékoztató kiadványok és jelentések információáramlása kétirányú volt, hiszen azok fő célja a kihelyezett tisztek tájékoztatása volt, viszont az információk többsége éppen a „terepen”, legfőképpen pedig a Budapesten lévő operatív munkatársaktól származott.

A három Magyarországra vonatkozó „Lesematerial UVR” című kiadvány közül kettő 1980-ból, egy pedig 1983-ból származik.²⁰ A nyomtatott kis füzetek az MfS minden egységének vezetőjéhez eljutottak, így nagyobb körben fejtették ki hatásukat, mint egy-egy összefoglaló jelentés a magyarországi operatív helyzetről, illetve annak átalakulásáról. A kiadványok jelentős részében a német nyelvű Budapesti Rundschau cikkeiből olvashatunk tematikus válogatást, melyek fókuszában az idegenforgalom mellett az ország gazdasági helyzete és nyugati kapcsolatai, valamint a politikai helyzet állt.²¹

16. A II. Főosztálytól érkezett egy-egy kémelhárító tiszt a három, turizmust ellenőrző operatív csoporthoz Budapestre, Prágába és Szófiába, valamint a ZKG (Szökések és Áttelepülések Megakadályozásáért Felelős Központi Koordináló Csoport) egységétől is kaptak egy-egy főállású munkatársat. BStU MfS Abt. X. Nr. 1415. 2, 8–18.

17. MfS HA VI. Útlevel-ellenőrzés, turizmus és utasforgalom ellenőrzéséért felelős főosztály.

18. Uo. 17, 43.

19. Például: BStU MfS ZKG Nr. 1602.; BStU MfS ZOS Nr. 2963.

20. BStU MfS ZKG Nr. 1602. Lesematerial UVR [MNK Olvasnivaló]; BStU MfS ZOS Nr. 2963. Lesematerial UVR.

21. BStU MfS ZKG Nr. 1602. Lesematerial UVR.

A szigorúan csak belső használatra szánt kiadványok közül az első 1980 februárjában készült,²² fókuszában a magyar–osztrák gazdasági és turisztikai kapcsolatok fejlődése, illetve Magyarország legjelentősebb idegenforgalmi partnerével, az NSZK-val való kapcsolat állt. Egy írás Helmut Schmidt budapesti látogatását, egy másik pedig az NSZK-ban megjelenő Horizont című magazint mutatta be, melynek egyik tematikus száma Magyarországgal foglalkozott. A kiadványban ezenkívül az 1980-as szezonra tervezett idegenforgalmi attrakciókat, új kempingeket, hoteleket, az új sebességkorlátozási szabályokat és a január 1-től érvényes új fogyasztói árakat tárgyaló hírek kaptak helyet.

Az 1980 márciusában kiadott összeállításban²³ sokkal több olyan konkrét információt olvashatunk, ami kifejezetten a következő szezonban Budapestre, illetve a Balatonra érkező operatív tisztek munkáját segíthette. Külön cikk foglalkozott a Magyarországra akkreditált nyugati újságírók, az országban forgató nyugati filmes stábok számának tendenciózus növekedésével, illetve küldő országaikkal és nemzetiségi összetételükkel. Nyugati kapcsolataink közül az osztrák kulturális intézet budapesti működését, valamint az NSZK-ban megrendezett magyar kulturális hetet emelték ki. A kiadvány végén részletes lista szerepel szinte az összes Balaton-környéki kempingről, meg tudhatjuk azok pontos címét, szolgáltatásaikat, férőhelyeik és parkolók számát is.

A következő „Lesematerial” 1983 februárjában²⁴ szintén a Budapester Rundschau cikkei alapján készült, és azzal a megjegyzéssel jelent meg, miszerint „a szövegeket a NSZEP politikájának szellemében és a társadalmi összefüggések figyelembevételével kell értelmezni”.²⁵ A legtöbb cikk a vendéglátás apró hétköznapi részleteiről szólt, például a Balaton körül közlekedő „Piroschka”-vonatról, a siófoki „Pullovermarktról”, az új kempingezési lehetőségekről és a déli országrész láttnivalóiról.²⁶

A cikkek többségét magyar újságírók írták a Budapester Rundschau számára, ám nem azzal a szándékkal, hogy azok „operatív szempontból hasznos információkat” tartalmazzanak, hanem a Magyarországon, azon belül is főként a Budapesten élő német ajkúak – főleg nyugatiak – számára készültek „országimázt” építő céllal. Nem lehetett azonban könnyű egyszerre megfelelni a többi szocialista ország állampolgárainak, diplomatáinak és a nyugati olvasóközönségnek is. A magyar szerzők által németül írt, az országban élő, németül beszélő, illetve német anyanyelvű, szűk közönségnek készülő hetilap szerzői és írásai eleve megszépített képet mutattak Magyarországról. A Stasi munkatársai által válogatott anyagban ezek a hétköznapi témák az ország helyzetét bemutató és elemző jelentésekké váltak. Az NDK vezetése – és egyben a Stasi számára – az egyik legfontosabb feladat állampolgáraik minél her-

22. Lesematerial UVR, 1980 Februar. Uo. 1. (Az egész füzet egy oldalszámon szerepel.)

23. Lesematerial UVR, 1980 März. Uo. 2. (Az egész füzet egy oldalszámon szerepel.)

24. BStU MfS ZOS Nr. 2963. Lesematerial UVR, 1983.

25. Uo. 2.

26. Uo. 60, 66.

metikusabb elzárása volt a nyugatnémet hírektől, bármilyen olyan információtól, ami „elcsábíthatja” a keletnémeteket, vagyis disszidálásra készítheti őket.²⁷

Az operatív csoport tevékenységére vonatkozó iratállományban egy lapokból összefűzött, útikönyvként funkcionáló dosszié is fennmaradt.²⁸ A kézzel fűzött, minden bizonnyal csak egy példányban létező és folyamatosan bővített mappa keletkezési időpontja nehezen meghatározható: a benne foglalt információk és jelentések dátumozása alapján 1981–1986 közé tehető, ám egy kitépett füzetlapon, kézzel írva az 1989-es benzinárakat is megtalálhatjuk benne.²⁹ A mindössze egy példányban létező „útikönyv” szabályos tartalomjegyzékkel kezdődik, amelyből rögtön megismerhetjük a szerkesztő vagy szerkesztők szempontjait, és egyben világossá válik annak rendhagyó jellege is: minden adat a „bevetési” országra vonatkozik.³⁰

Az ország rövid földrajzi, gazdasági és politikai jellemzése után – egy hagyományos útikönyvhöz képest rendhagyó módon – a két ország között érvényben lévő szerződések, egyezmények, együttműködési megállapodások szövegei következtek, és csak ezután az ország nemzetközi idegenforgalmának jellemzői. Külön fejezet foglalkozott a magyar határ- és tranzitforgalom adataival, a főbb tranzit-útvonalakkal, a légit közlekedés lehetőségeivel és fejlődésével, valamint egy újabb fejezetből az utazásra, vízumkötelezettségre, vámszabályokra, úti okmányokra vonatkozó szabályozásokat is megismerhették az operatív munkatársak. Az aktuális információk – a növekvő fogyasztói árak, a benzin, a szállás, a hotelek, a kempingek és a magánszállások „naprakész” költségei – az utolsó fejezetben kaptak helyet.

Már néhány címszó alapján is kiderül, hogy egy útikönyvhöz képest rendhagyó kötettel állunk szemben, mivel nem szokványos információk is előkerülnek a magyar idegenforgalomról, illetve magáról az országról. Kiemelték, hogy Magyarország az 1980-as évek elején a „szocializmus teljes körű felépítésének fázisában” volt: vezető ereje a munkásosztály, szoros együttműködésben a termelőszövetkezeti parasztok osztályával és a termelő értelmiséggel. Az állam berendezkedésének leírása után az MSZMP-t, végül a Hazafias Népfront által vezetett demokratikus centralizmus vívmányait és az állampolgárok mindenre kiterjedő egyenjogúságát mutatták be.³¹ Az ország politikai viszonyainak tárgyalását a Stasi-tisztek számára nélkülözhetetlen információk követték: a megyék és megyeszékhelyek pontos listája után a magyar állambiztonsági szervek felépítését és működését írják le. Pontos magyar megnevezésekkel olvashatók a nyilvános szervek nevei, mint például a „Rendőrfőkapitányság”³² – mivel az operatív tiszteknek az adott idegenforgalmi területek megyeszékhelyeinek kapitányságán volt összekötő tisztjük a magyar belügyi szervek-

27. Például: BStU MfS HA VI. Nr. 15826.; BStU MfS HA VI. Nr. 15827.

28. BStU MfS HA II. Nr. 38261. UVR [MNK].

29. Uo. 167.

30. Uo. 1–2.

31. Uo. 5.

32. Uo. 7.

kel,³³ illetve ha esetleg bárhol máshol lett volna szükségük segítségre, akkor azt bármelyik megyei kapitányságon is kérhették.

A hagyományos idegenforgalmi jellegű leírás középpontjában a Balaton szerepelt, az eddigiek után persze nem lehet meglepő, hogy ebben a részben sem a látnivalók szépségeiről olvashatunk, hanem jóval több az „operatív szempontból” is hasznos információ. A nyugati útikönyvek a többi szocialista országhoz képest Magyarország relatív fejlettségét, nyitottságát hangsúlyozzák. Ezeket emeli ki a Stasi is, csakhogy ez számukra egyre fenyegetőbb állambiztonsági veszélyforrásként jelent meg: ezekből a gyakorlati információkból szűrhatték ki a Stasi operatív tisztjei, hogy a kiemelt turisztikai desztinációkon hogyan lehetett – volna – elejét venni a keletnémet turistákat érő negatív, vagyis nyugati hatásoknak.³⁴

Információforrások – információmorzsák

A magyarországi idegenforgalomra vonatkozó információk mellett az 1980-as években folyamatosan, az 1989-es évhez közeledve pedig egyre több jelentés készült a magyar politikai helyzetről, az MSZMP-n belüli személycserékről, a társadalom hangulatáról, valamint 1989-ben az állambiztonsági szervek és a határőrség átszervezéséről is.³⁵ Az operatív csoport által szezonálisan az idegenforgalomban alkalmazott besúgók mellett egy különleges csoportot jelentettek azok a nem-hivatalos munkatársak, IM-ek,³⁶ akik NDK állampolgárokként, de állandó vagy tartós jelleggel a „szocialista külföldön”, azaz például Magyarországon éltek, például itt folytattak felsőfokú tanulmányokat, kiküldetésben dolgoztak, vagy házasságkötés miatt települtek át. Az IM-ek neveit tartalmazó jegyzékek alapján³⁷ az 1980-as évek második felében egyértelműen elkülöníthető két, egymástól független besúgóhálózat: egyik a szezonálisan a Balatonnál aktív, néhány hétre, nyaralások idejére kihelyezett IM-ek hálózata. A másik hálózat egész évben, folyamatosan működött, Magyarországon élő vagy kiküldetésben itt dolgozó NDK-állampolgárok beszerzése révén jött létre, tartóik pedig az egész évre Budapestre helyezett MfS-tisztek voltak. Fő feladatuk szerint az országban tapasztalható általános átalakulásokról, a közhangulatról, politikai és gazdasági jelenségekről számoltak be.³⁸

33. BStU MfS HA VI. Nr. 2449. 1–14.; BStU MfS HA II/10. Nr. 964. 1–5.; BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 23–26, 34–35.

34. BStU MfS HA II. Nr. 38261. UVR. 48–89.

35. Például: BStU MfS ZAIG Nr. 5466.; BStU MfS ZAIG.Nr. 27531.; BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 19–20, 36–89.

36. Például: BStU MfS ZAIG Nr. 5466.; BStU MfS ZAIG.Nr. 27531.; BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 19–20, 36–89.

37. BStU MfS HA VI. Nr. 16549. 57–72.

38. BStU MfS AIM 13155/91.T.I/1. IM „Maca”; BStU MfS AIM 13155/91.T.II/1. IM „Maca”; BStU MfS AIM. 12893/91.T.I./1. IM „Uwe Berger”; BStU MfS AIM 12893/91.T.II./1. IM „Uwe Berger”.

A VI. Főosztály 1988-ra vonatkozó teljes körű IM-jegyzéke szerint a Stasi bolgár operatív csoportja 21 fős önálló hálózatot tartott, a csehszlovák 25 nem hivatalos munkatársat foglalkoztatott egész évben, míg a 18 fős magyarországi hálózat volt a legkisebb. Az 1980-as évek közepén kezdték meg ennek a hálózatnak a kiépítését, aminek a munka-dossziék tanúsága alapján sokkal inkább feladata volt a magyarországi változásokról, a közhangulatról való beszámolás, mint az itt nyaraló keletnémetek megfigyelése. A hosszú kiküldetésben Magyarországon dolgozók is inkább jelentettek saját – gyakran szintén szervezett – kollégáikról, azok nyugati kapcsolatairól, mint az intézményeiket látogató honfitársaikról, azaz az operatív csoport eredeti célszemélyeiről. Mindemellett a magyar állambiztonsági szervekkel való együttműködés iratainak ismeretében bizonyossággal állíthatjuk, hogy ennek az állandó ügynökhálózatnak a méretéről és mértékéről a magyar belügyi szerveknek nem volt tudomása.

A tartósan a „szocialista külföldön” élő keletnémet állampolgárokból szervezett állandó hálózat létrehozását 1984-ben kezdte meg az operatív csoport a VI. Főosztály éves munkaterve alapján,³⁹ az erre utaló levélváltás a budapesti „Raabe Diele”⁴⁰ keletnémet étterem-sörözőben szakácsként dolgozó IM „René” munka-dossziéjában lelhető fel.⁴¹ Ebben az 1985. májusi javaslatban a hálózat kiépítése mellett egy állandóan Budapesten tartózkodó, ún. tartó-IM, FIM⁴² bevetését is javasolták. „Alfons” bevetésétől – a gyakoribb és főként a személyes kapcsolattartási lehetőség révén – a besúgók tevékenységének minőségi javulását várták. Az általa vezetett hálózat kezdetben a „Raabe-Diele” keletnémet étterem delegációvezetőjéből (IM „Werner”), egy pincérnőből (IM „Maria”) és a szakácsból (IM „René”) állt.⁴³

A „René” fedőnevű besúgót eredetileg a prágai keletnémet étteremben tervezték foglalkoztatni, ám 1985. április végi szervezésekor tevékenységét már eleve Budapesten kezdte meg.⁴⁴ Tartója, „Alfons” 1985. július elején adta róla az első jellemzést, miszerint „René” fiatalos, sportosan öltözködik, könnyen kapcsolatot teremt a fiatalokkal, miközben *„a kapott feladatait képes magabiztosan és felelősségteljesen ellátni, azok súlyát átérzi és messzemenőig támogatja az MfS munkáját”*.⁴⁵ Megbízásában alapvetően a „szocialista külföldön” tartózkodó NDK állampolgárok megfigyelése, különös tekintettel pedig az „államellenes emberkereskedelem”, valamint az illegális

39. Uo.

40. A „Raabe Diele” a keletnémet „Berlin” étterem sörözője volt a mai Szent István körút 13. alatt, a Vígshínnel szemben. Érdekes azonban, hogy az iratokban egyszer sem említik magát a „Berlin” éttermet.

41. BStU MfS AIM 6084/88. „René” I/1. 147.

42. FIM, azaz Főosztály-IM, olyan nem hivatalos munkatárs, aki további IM-ek tartását végezte. Blum, 2009. 32.

43. BStU MfS AIM 6084/88. „René” I/1. 148–149.

44. Uo. 133, 268, 270–271.

45. Uo. 151–152. A pályaudvaron belüli pontos találkozási helyről még fényképeket is mellékeltek a tartó, HIM „Alfons” számára. Uo. 160.

határátlépés előkészületeinek kiszűrése, az arra utaló feltűnő jelek jelentése volt a feladata.⁴⁶ Gyanús lehetett az a keletnémet, aki „nem-szocialista külföldön” élő személylyel találkozott, és egyértelművé vált, hogy találkozzuk csak egyszeri, ám konkrét céllal jött létre, ha ehhez hasonlóan csak egy rövid ideig tartózkodnak Budapesten, és egy bizonyos cím elérhetősége, főként pedig nyugati országok követségeinek utcái iránt érdeklődnek. Gyanús volt rögtön az is, aki az osztrák vagy a jugoszláv határhoz vezető legrövidebb útról érdeklődött, jelentenie kellett azokat az eseteket is, ha valakinél a határ menti országrész részletes térképét látta, vagy olyan személyes dokumentumokat, amik nem tartoznak egy átlagos nyaralás iratai közé, mint pl. születési anyakönyvi kivonat, sorkatonaságot, végzettséget igazoló dokumentumok. Kiemelt feladata volt mindezen általános irányelveken túl a római-parti kemping és a Margitszigeten lévő diszkók és kempingek szemmel tartása.⁴⁷

Közel hároméves budapesti tartózkodása idején azonban „René” főként a hozzá hasonlóan szintén kiküldetésben lévő keletnémetek gyanús viselkedéséről adott jelentéseket: ki az, aki szoros kapcsolatokat ápolt nyugati állampolgárokkal, ki birtokolt nagyobb tételben valutát vagy akár keletnémet márkát. Szintén gyanúsak voltak azok a nyugatnémetek vagy nyugatiak, akiknek a keletnémet étterem volt a törzs helyük.⁴⁸ A „René” által adott jelentések szinte kizárólag a „Raabe Diele” étteremben dolgozó kollégáira vonatkoztak, azok véleményét, anyagi helyzetét, érdeklődési körüket, szabadidős elfoglaltságaikat írta le, a közöttük lévő személyes viszonyokról, ellenségeskedésekről, konfliktusokról, a vezetőséggel való feszültségekről, személyi változásokról szóltak.⁴⁹

Míg feladatai között rendszeresen szerepelt az ország illegális elhagyását tervező keletnémetek felderítése, bizonyos konkrét szórakozóhelyek, mint pl. az Anna, az Amigo és a Piccolo nevű belvárosi presszók látogatása, jelentéseiben még elszórtan is csak ritkán olvashatók nem a munkatársaira vonatkozó információk.⁵⁰ „René” aktájában mindezek mellett a „Raabe Diele” étterembeli kollégái által róla készített jelentéseket is olvashatjuk:⁵¹ ezek a jelentések azonban mindössze egy-egy nyugati vendégekkel átmulatott estéről számoltak be, valamint egyértelműen utaltak arra, hogy a kiküldetésben dolgozó keletnémetek szintén éltek az 1980-as évek végén már virágzó cserekereskedelem lehetőségeivel, sőt, nyugatnémet barátaikon keresztül videomagnót és kazettákat is hoztattak maguknak az NSZK-ból.⁵²

46. BStU MfS AIM 6084/88. „René” I/1. 141–145.

47. Uo. 153.

48. Uo. 141–145.

49. BStU MfS AIM 6084/88. „René” II/1. 34–212.

50. Uo. Pl. 59, 182.

51. Uo. 229–231.

52. BStU MfS AIM 6084/88. „René” I/1. 230.

Hasonló feladatokat kellett ellátnia „Klaus Lehmann”-nak is,⁵³ jelentései főleg a kollégáival közösen eltöltött szabadidő leírására szorítkoztak, néha pedig ellenőriznie kellett egy-egy budapesti címet, ahol feladata alapvetően a közelben parkoló nyugati autók feljegyzésére korlátozódott.⁵⁴ Élettársa, IM „Christiane” pincérnő volt, 1986-tól szintén nem hivatalos munkatárs,⁵⁵ ő 1987 áprilisától dolgozott a budapesti keletnémet étteremben.⁵⁶ „Christiane” nem hivatalos feladatai kiegészültek azzal, hogy a Magyarországon tanuló keletnémet egyetemistákra is külön figyelmet kellett fordítania. Társaihoz hasonlóan, jelentéseiben szintén a kollégáival kapcsolatos intrikák, pletykák, napi apróságok, csempészettel, valutakereskedelemmel kapcsolatos hírek olvashatók, valamint munkatársainak véleménye az NDK-beli politikai helyzetről.⁵⁷ Elvértve adott jelentést a magyarországi helyzetre vonatkozóan is, mint pl. az ellenzék aktivitása ’86 évfordulójával kapcsolatban.⁵⁸ A „Christiane” tevékenységét értékelő összefoglalók szerint étterembeli kollégái folyamatosan azzal gyanúsították, hogy kapcsolatban áll az állambiztonsággal, amit arra alapoztak, hogy igen ritkán fordult elő, hogy valaki az egyik külföldi kiküldetésből egyenesen egy következőt kezdjen meg, őt pedig Prágából közvetlenül Budapestre helyezték. Ennek következtében gyakorlatilag kiközösítették, így – tartótisztje szerint – a munkatársairól való információgyűjtést nem tudta kellően eredményesen folytatni.⁵⁹

A budapesti keletnémet étteremben egy negyedik IM is volt: „Alex” 1976 óta a bulgáriai étteremben dolgozott, ahol 1980-tól delegációvezető, ’86-tól étteremvezető volt. A budapesti „Raabe Diele” irányítását 1987 áprilisában vette át.⁶⁰ Nem hivatalos munkatársként 1988 októberében kezdték foglalkoztatni, azzal a céllal, hogy az étteremben dolgozó keletnémet delegáció vezetőjeként az operatív csoport segítségére lehessen a személyi kérdések gördülékeny lebonyolításában – vagyis a besúgóként is tevékenykedő pincérekkel és szakácsokkal kapcsolatban.⁶¹ A tartótisztje által a tállakozókról készített feljegyzésekből azonban kiderült, hogy „Alex” nem igazán volt alkalmas a keletnémet éttermi delegáció vezetésére, különösen pedig a munkatársak

53. BStU MfS AIM A-8/88. „Klaus Lehmann” II./1. 394–397.

54. Uo. 404.

55. I. Sch. 1984-től a prágai keletnémet étterem pincérnője volt, ahol élettársa szintén pincérként, egyben a prágai operatív csoport „Klaus Lehmann” fedőnevű nem hivatalos munkatársaként dolgozott. „Konspirációs okokból” célszerűnek mutatkozott I. Sch. beszerzése is, aki 1986 decemberében a „Christiane” fedőnevet kapta. BStU MfS AIM A-8/88. „Klaus Lehmann” II./1. 394.; BStU MfS AIM 12426/89. „Christiane” I/1. 15–16, 71–72, 75–76.

56. Uo. 133.

57. Uo. 79–82.

58. BStU MfS AIM 12426/89. „Christiane” II/1.

59. BStU MfS AIM 12426/89. „Christiane” I/1. 133.

60. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” I./1. 7.; 12.

61. Uo. 28–30, 254–257.

közötti személyes konfliktusok kezelésére – ennek ellenére továbbra is megmaradt ebben a pozícióban.⁶²

„Alex” jelentései között találunk számlákat is, melyek a tartótisztjétől „operatív költségeinek” a fedezésére átvett összegekre vonatkoznak. 1989 folyamán összesen 11 alkalommal vett át különböző összegeket, átlagosan 400–600 Ft-ot, az utolsó számla pedig 1989. november 9-én kelt, vagyis tartójától éppen a Berlini Fal megnyitásának a napján vett át még 750 Ft-ot. Az átvételi elismervényekből látható, hogy „Alex” az MfS megbízásából kapcsolatban állt két NSZK-ban élő személlyel is, valamint tartója utasítására és a Stasi által finanszírozva a Hungaroringen is járt, és a Budapest Sportcsarnokban egy rockkoncerten is részt vett.⁶³ Jelentéseiben – hasonlóan a többiekhez – az étterem dolgozói közötti vitákról, konfliktusokról, apró lopásokról, korrupcióról, kölcsönös gyanúsítgatásokról és a Stasival való együttműködéssel való vádaskodásokról olvashatunk. Minden esetben kiemelten szerepeltek a munkatársakat meglátogató személyek, az NDK-ban élő családtagjaikkal való kapcsolatuk, feltűnő vásárlásaik, a szabadnapjaik eltöltéséről szerzett információk.⁶⁴

„Alex” aktájába „Klaus Lehmann” és „Christiane” azon jelentései is olvashatók, melyekben rá vonatkozó terhelő információk szerepelnek.⁶⁵ Egy 1987. novemberi jelentés szerint az étteremben sikkasztottak a keletnémet turistáknak járó napi étkezési kuponok elszámolásakor, amiről a vezetőség is tudott, ám szemet hunytak felette mindaddig, amíg ez a kelet-berlini központ felé történő elszámoláskor nem derül ki. „Alex” felettese úgy nyilatkozott az esetről, hogy amíg az éves bevételre vonatkozó tervet teljesítik, és amíg nem lesz nyilvánvaló mértékű a csalás, őt addig ez nem zavarja.⁶⁶ A konyha személyzete 1988-ban már azzal a haladó szellemű ötlettel állt elő, hogy a megmaradó élelmiszert „pult alatt” értékesíthetnék, a hasznot pedig eloszthatnák a konyhán dolgozók között. „Alex” támogatta is az ötletet, mivel így a konyha érdekeltté vált volna a hatékony munkavégzésben és nyersanyag-felhasználásban, mindössze azt a feltételt szabta, hogy emiatt ne az adagokon spóroljanak. A terv végül nem valósult meg, mivel a konyhán dolgozók mégsem tudtak megegyezni az ügy lebonyolításában.⁶⁷

1989 májusától „Alex”-et többször is megbízták nagygyűlések, demonstrációk, tüntetések meglátogatásával: május 1-jén részt vett az MSZMP és a SZOT majálisán a Dózsa György úton, ahol meglepve tapasztalta, hogy az emberek már az Internacionálé éneklése, illetve a párt- és diplomáciai delegációk vonulása közben elkezdtek szétszéledni.⁶⁸ Május végén a bős–nagymarosi vízlépcső építése elleni tiltakozásra is

62. Uo. 144–255.

63. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” I./1. 262–272.

64. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” II./1.

65. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” I./1. 65–67.; BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” I/2. 111.

66. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” I./1. 68.

67. Uo. 71.

68. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” II./1. 88–90.

elküldték a Vörösmarty térre, ahol a transzparensok feliratait írta le. Jelen volt a Hősök terén Nagy Imre és társai újratemetési ünnepségén is.⁶⁹ 1989 nyarának végén több jelentése középpontjában is a keletnémetekkel kapcsolatos helyzet, a zugligeti menekülttáborról keringő hírek, illetve az étterem dolgozói körében a határnyitással kapcsolatos vélemények, a kollégák által a nyaralásaikon tapasztaltak álltak.⁷⁰

Az ügynökhálózat „Raabe Diele”-beli tagjai így azonkívül, hogy a saját munkatársaik közötti viszonyokról, feszültségekről és véleményükről adtak jelentéseket, gyakorlatilag semmiféle „operatív szempontból releváns” információt nem szolgáltatottak. A kiküldetésben dolgozó keletnémetek – saját jelentéseik alapján is nyilvánvalóan – sejtették, hogy munkatársaik, feletteseik közül többen is az állambiztonság nem hivatalos munkatársai. A keletnémet állam saját, többszörösen ellenőrzött, hivatalos munkatársaiban sem bízott meg, az operatív csoport hálózatának kapacitásait pedig inkább saját besúgói ellenőrzésére kötötték le, mint hogy eredeti céljuknak és feladataiknak megfelelően a keletnémet vendégeket, turistákat és diákokat tartsák megfigyelés alatt.

Az évtized utolsó éveiben több, az NDK-ból végleg áttelepült, de továbbra is keletnémet állampolgárságú besúgója volt a magyarországi kihelyezett egységnek. Egyiküknek magyar felesége lett, az országba való áttelepülése során 1986-ban pedig már másodszer szervezte be a Stasi „Uwe Berger” fedőnéven. Az operatív csoport ekkor már egész évben Budapesten tartózkodó tisztje letelepedési és munkavállalási iratainak elintézésével zsarolta és a VI. Főosztály feladatainak megfelelően az idegenforgalom területén tervezte alkalmazni őt.⁷¹ Nem hivatalos munkatársként azonban addig nem tudott érdemi információkat szállítani, amíg nem volt erre alkalmas munkahelye, így a zsarolás visszafelé sült el. 1987-től egy pesti privát nyelviskolában lett némettanár, ahol a kollégáiról és a városban tapasztalható politikai jellegű akciókról, azok visszhangjáról jelentett. Tőle értesült a Stasi először arról is, hogy a Goethe Intézet 1988 márciusában megnyitotta budapesti fiókját, ahová német nyelvtanárként el is küldték, hogy jelentést tegyen, és kapcsolatot építsen ottani kollégákhoz, sőt, pl. még a Marx Károly Egyetemre⁷² helyezett nyugatnémet DAAD-lektorral is barátkoznia kellett.⁷³ Mindezeket az információkat a Budapesten egyre jelentősebb nyugatnémet hatás és befolyás jeleként értelmezte a Stasi, ami újabb potenciális veszélyforrást jelentett a turistaként idelátogató NDK-állampolgárok szempontjából.

„Uwe Berger” politikai átalakulásokra vonatkozó jelentései részben a magyar napilapok újságcikkein alapultak, sőt, néha maga a tartótisztje kérte meg bizonyos cik-

69. Uo. 95–98, 104–105.

70. BStU MfS AIM 13369/91. „Alex” II./1. 135–152.

71. BStU MfS AIM 12893/91.T.I./1. IM „Uwe Berger” 15–39, 100, 104, 109–116, 161.

72. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1953–1990. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem nevet viseli.

73. BStU MfS AIM 12893/91.T.II./1. IM „Uwe Berger” 112, 118, 129, 142.

kek lefordítására,⁷⁴ miközben a Stasi egyéb forrásokból is értesült pl. az MSZMP belső átalakulásáról.⁷⁵ A Fidesz és további politikai pártok és szervezetek megalakulásáról és az 1988 folyamán egyre gyakoribb politikai demonstrációkról is az elsők között jelentett „Uwe Berger”, aki maga is több ilyen tüntetésre elment – természetesen azal a céllal, hogy információkat és röplapokat gyűjtsön jelentései elkészítéséhez.⁷⁶ Tartótiszte elküldte az 1988-as és az 1989-es március 15-i felvonulásokra is, mely utóbbiról szóló jelentéséért külön 1500 Ft díjazásban részesült.⁷⁷ A beszámoló mellett röplapokat is gyűjtött, és az elhangzott beszédek meglehetősen részletes leírását is mellékelte, illetve ő is jelen volt Nagy Imre újratemetésének napján a Hősök terén.⁷⁸

Forrósdó talajon

Miközben Magyarország 1989-ben formálisan még a keleti blokk intézményrendszeréhez kötődött, egyre kevésbé élvezte az ún. „baráti szocialista országok” bizalmát. A magyar hírszerzés 1989 nyarán mindeközben már a nemzetközi politikai helyzetről igyekezett információkat szerezni, amihez a kelet-berlini külkereskedelmi kirendeltségen fedett állásban dolgozó tisztek, valamint a bonni és New York-i hírszerzők jelentései értékes információkkal szolgáltak.⁷⁹ Azt is mondhatnánk, hogy míg a keletnémet állambiztonság futott az események után, és a sajtóból, diplomáciai forrásokból és a társszervek jelentéseiből gyakorlatilag utólag tudott csak tájékozódni a felgyorsuló eseményekről, a magyar szervek már a változó nemzetközi helyzettel kapcsolatosan próbáltak diplomáciai csatornák felhasználásával információkat szerezni. A magyar jelentések már az 1989-es év első felében is nyugat-európai diplomaták a német helyzettel kapcsolatos aggályairól számoltak be: a kikristályosodó új erőviszonyok közepette mindegyikük óvatosan nyilatkozott egy új, erős és egységes(ített) Németország megjelenésének lehetőségéről.⁸⁰

A bonni ún. Belnémet Kapcsolatok Minisztériumából⁸¹ származó forrásokra alapozva a magyar hírszerzés az NSZK hivatalos szempontjaival is tisztában volt, folyamatosan követték az NDK vezetéséhez való viszonyt, a keletnémet lakosság helyzetével és a nyugati lakosság véleményével kapcsolatos hivatalos nyugatnémet álláspontot.⁸² 1989 márciusában például megállapították, hogy „az NDK vezetése saját

74. Uo. 150, 335.

75. BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 19–20, 27.

76. BStU MfS AIM 12893/91.T.II./1. IM „Uwe Berger” 177, 186–187, 190–191, 250, 278.

77. BStU MfS AIM 12893/91.T.I./1. IM „Uwe Berger” 218–219, 234.

78. BStU MfS AIM 12893/91.T.II./1. IM „Uwe Berger” 132–137, 313, 338.

79. ÁBTL 1.11.4. 1989 T-IX.; ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3.

80. ÁBTL 1.11.4. 1989 T-IX. 14–23.; ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 11–30.

81. Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen.

82. A legtöbb, Budapestre továbbított jelentés forrásaként „bizalmi kapcsolat” révén, négy szemközt, ebéd közben megszerzett információkat jelöltek meg. ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 1–30.

hatalmát féltve nem csak a Szovjetunióból, hanem Magyarországról érkező híreket is elferdítve igyekeznek a tömegkommunikációs eszközökön továbbítani. [...] Mindezek ellenére a lakosság jól informált az említett országokban végbemenő reformfolyamatokról. A lakosság körében terjed az elégedetlenség, amelynek egyik megnyilvánulási formája az utazási kérelmek nagyarányú növekedése.”⁸³

1989 nyaráig az érvényben lévő államközi egyezmények, a jogsegélyegyezmény, a vízummentes utazásról szóló egyezmény és a két állambiztonsági szerv közötti együttműködési megállapodások értelmében – az egyre gyakrabban jelentkező zavarok ellenére⁸⁴ – az évtizedeken át megszokott módon zajlottak a két állam között a kapcsolatok, a turisták ki- és beutazása, az elfogott személyek átadása és átvétele, információk kicserélése. A helyzet egyre inkább diplomáciai, illetve nemzetközi jogi kérdéssé vált, a külügyminisztériumok közötti egyeztetésekről pedig a Stasi is csak utólag és csak részlegesen értesült.⁸⁵ Mindeközben a magyar hírszerzés New York-i kapcsolata egy brit diplomatával folytatott beszélgetés alapján már 1989. augusztus végén a következő információkkal szolgált: „Amennyiben az NDK-ban is reformokat hajtanának végre, belátható közelségbe kerülne a két német állam újraegyesítésével kapcsolatos kérdés napirendre kerülése. A gazdaságilag és katonailag egyaránt erős német állam létrejöttét sem a SZU, sem a nyugati hatalmak nem tartják sürgősnek. [...] Brit részről ugyan valóban kényelmetlen realitásként számolnak a német újraegyesítéssel, ám Európára nézve ennél is kellemetlenebbnek tartják a jelenlegi politikáját folytató NDK-t.”⁸⁶

A határnyitás következtében Magyarország gyakorlatilag azonnal kikerült az NDK szempontjából „barátinak” számító országok köréből, ahogyan azt egy 1989. szeptember 12-i NSZEP politikai bizottsági ülésen Günter Mittag, a KB tervgazdálkodásért felelős titkára jegyzőkönyvben rögzített szavai is mutatják: „Magyarország többé nem az, mint két vagy tíz évvel ezelőtt. Ezt mindenképpen meg kell állapítanunk.”⁸⁷

A két ország között beállt feszültség ellenére azonban a két állambiztonsági szerv együttműködése szinte zavartalanul folyt tovább. 1989. november második feléből származnak az utolsó olyan iratok, melyek az operatív csoport jelenlétére utalnak, míg az együttműködés más területeihez kapcsolódó levelezés egészen 1990. január 10-ig, vagyis szó szerint az utolsó pillanatig nyomon követhető, hiszen a már Amt für Nationale Sicherheitnek átnevezett Stasi kelet-berlini központját január 15-én rohamozták meg az aktáik szabadságát követelő keletnémetek.⁸⁸

83. ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 1989. március 3. Jelentés. 4–5.

84. Például: BStU MfS Sekr. Neiber Nr. 1003.

85. BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 37–44.

86. ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 30.

87. NSZEP Politikai Bizottságának ülése, 1989. szeptember 12. In: Németh, 2010: 423.

88. Gieseke, 2001: 261.

Az 1989-es év eseményei, a folyamatosan változó nemzetközi politikai helyzet a változásokra egyre lassabban reagáló, túlbürokratizált állami szerveknél, így az állambiztonságoknál is krízist jelzett. Mire azonban a szükséges intézkedéseket meghozták – volna –, addigra nemcsak a magyarországi és az NDK-beli, hanem a nemzetközi események is túlléptek egy-egy szerv hatáskörén: a teljes szovjet blokk összeomlott. Az egyre nagyobbra duzzadt, szigorú katonai rendben működő állambiztonsági szervek struktúrájuk, működési elveik miatt gyakorlatilag képtelenek voltak követni a történéseket, illetve ha információik voltak is, – szerencsére – nem tudtak időben reagálni, a kiobbanni készülő eseményeket célzott intézkedésekkel megelőzni.

Levéltári források

ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)

ÁBTL 1.11.4. BM Állambiztonsági szervek iratai

BArch (Bundesarchiv)

BArch DC 20 NDK Minisztertanács iratai

BStU (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik)

BStU MfS Abt. X.

BStU MfS AIM

BStU MfS HA II.

BStU MfS HA VI.

BStU MfS Sekr. Neiber

BStU MfS ZAIG

BStU MfS ZKG

BStU MfS ZOS

Hivatkozott irodalom

Blum, 2009

Blum, Ralf et al. (Hrsg.): *Abkürzungsverzeichnis. Häufig verwendete Abkürzungen und Begriffe des Ministeriums für Staatssicherheit*. Berlin, BStU.

Engelmann, 2011

Engelmann, Roger et al. (Hrsg.): *Das MfS-Lexikon*. Berlin, Ch. Links Verlag.

Gieseke, 2001

Gieseke, Jens: *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990*. München, Deutsche Verlags-Anstalt.

Gyarmati, 2010

Gyarmati György: A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: uő (szerk.): *A Páneurópai Piknik és határáttörés húsz év távlatából*. Sopron–Budapest, L'Harmattan Kiadó. 95–116.

Németh, 2010

Németh István: *A Német Demokratikus Köztársaság, 1949–1990. Összegzés és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Oplatka, 2008

Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11., nulla óra*. Budapest, Helikon Kiadó.

Slachta, 2014

Slachta Krisztina: *A Stasi Magyarországon. Az egykori NDK Állambiztonsági Minisztérium operatív csoportjának magyarországi tevékenysége, együttműködés a magyar és a keletnémet állambiztonsági szervek között, 1964–1989*. Doktori disszertáció, PTE.

Slachta, 2016

Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon. 1956–1990*. Budapest–Pécs, ÁBTL – Kronosz Kiadó.

Wolter, 2009

Wolter, Heike: *'Ich harre aus im Land und geh, ihm fremd'. Die Geschichte des Tourismus in der DDR*. Frankfurt – New York, Campus Verlag.

Kulcsszavak: NDK, Stasi, ügynöki hálózat

From friends to adversaries? The Hungarian change of regime through the East-German Perspective

The political changes in Hungary made the leaders and also the state security in East Germany more and more concerned from as early as the second half of the 1980s. In Hungary more and more western or westernish phenomena appeared due to which, besides the ever rising prices, Hungary became a dangerous place for the East-German tourists and exchange students: more and more western visitors, cars, newspapers, German speaking radio stations, western style fashion, wider and wider ranges of products, an Adidas store, the Goethe Institute, DAAD-lecturer. In the year of 1989 the events that happened in Hungary also brought the end of East Germany closer. For the East-German government the demonstration on 15th March and the forming opposition clusters were startling. After the announcement of the demolition of the Iron Curtain the “omniscient” state security could only get some sketchy information about Hungary joining The Geneva Conventions, while they followed the changes within the our Interior Ministry with incredulity. Since Hungary stepped on the road towards democratization, it became more and more dangerous from the perspective of the so-called “friendly” socialist countries. As for East Germany Hungary, although East-German citizens were trying to find the road to escape towards the West right here, by the end of the summer, became an adversary.

Jobst Ágnes

Jelentések a befogadó táborokról A keletnémet menekültellátás megszervezése 1989 nyarán

A magyarországi rendszerváltás külpolitikai szempontból is jelentős aspektusát képezte a keletnémet menekültügy kezelésének kérdése. A Stasi hírszerzésének becslése szerint hatvanezer Magyarországon tartózkodó keletnémet állampolgár¹ közül mintegy tizenkétezer-ötszáz fő került kapcsolatba a szervezett menekültellátás valamely formájával.² A menekültellátás vonatkozásában jól ismert a Magyar Máltai Szeretetszolgálat szerepvállalása, kevés szó esik ugyanakkor a magyar állam szerveinek közreműködéséről. A feldolgozottság hiánya azért különös, mert a szeptember 10-i, történeti értékű találkozáson Gerd Vehres, az NDK magyarországi nagykövete Nyers Rezső államminiszter határnyitásról adott hivatalos tájékoztatására reagálva szóvá tette, hogy a magyar állam szervei jelentősen hozzájárultak a keletnémet menekülteket támogató segélyakcióhoz.³ Jelen írás bevezetője a Magyar Vöröskereszt Nemzetközi Osztályának iratai alapján tekinti át a menekültellátás megszervezését. Az Egykori Stasi-iratokért Felelős Szövetségi Megbízott Berlini Hivatalának iratanyagából válogatott források ugyanakkor a menekülttáborok belső viszonyaiba, a nyugatnémet hatóságok menekültügyi eljárásának gyakorlatába adnak bepillantást. Az eltérő jellegű források közös tanulsága, hogy úgy a Magyar Vöröskereszt, mint a Stasi hírszerzésének iratai alátámasztják a nagykövet szemrehányását; vagyis a korábbi feltételezéseket meghaladó mértékű magyar állami szerepvállalásról számolnak be, amely a Magyar Vöröskereszt Nemzetközi Osztályának irányításával valósult meg.⁴

A vasfüggöny magyar szakaszának lebontását és a genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozást előkészítő időszakban mind több keletnémet család döntött

1. BStU MfS HA II. 38059. 175/89. sz. távirat.

2. 6500 menedékkérő befogadó táborban, 6000 fő magánszálláson, a menekülttáborok ellátását igénybe véve várta sorsa alakulását. Ld. MNL OL P2130. 81/17/1989.

3. BStU SdM 66.

4. A Magyar Vöröskereszt az Erdélyből érkezők megsegítése folytán már jelentős tapasztalattal és rendelkezett a menekültellátás megszervezése terén. Ld. Kaszás, 2015: 118–128.

ügy, hogy Magyarországon várja ki a politikai helyzet alakulását.⁵ A Német Szövetségi Köztársaságba áttelepülni szándékozók az NSZK budapesti nagykövetségéhez fordultak támogatásért. A külképviseleten tartózkodó keletnémet állampolgárok száma 1989. július 6-án negyven fő volt, augusztus 3-ára 158 főre emelkedett.⁶ A magyar állambiztonsági szervek által összeállított napi operatív információs jelentés az alábbiakban számolt be a nyugatnémet külképviseleten kialakult helyzetről: „*A budapesti NSZK nagykövetség nehéz helyzetbe került az ott lévő, s hazájába visszatérni nem akaró több száz NDK állampolgár miatt. A gondok megoldására (a személyek elhelyezésére) tárgyalásokat folytatnak a DTEI-vel egy újabb nagy alapterületű épület bérbeviteléről is.*⁷ *A nagykövetség vezető diplomatái a problémát nem látják megoldottnak azzal, hogy a nagykövetséget lezárták a látogatóforgalom előtt.*”⁸ A képviselet bezárását követően áldatlan állapot alakult ki, amelyet Sztuchlik Rezső, a Magyar Vöröskereszt Külügyi Osztályának vezetője a következő szavakkal jellemezte: „*Az NSZK budapesti követsége és konzulátusa augusztus 13-i bezárása után már augusztus 14-én közel 200 NDK állampolgár táborozott igen elhanyagolt és egészségre veszélyes körülmények között a képviseletek körül.*”⁹ Miként feljegyzésében megfogalmazta, a kialakult szükséghelyzet gyors döntést igényelt, nem volt idő az állami és politikai szervekkel való előzetes konzultációra.

5. A csatlakozásról szóló okiratot Magyarország New York-i ENSZ-képviselete 1989. március 14-én helyezte letétbe, hatályba lépésének időpontja az 1989. évi 15. sz. törvényerejű rendelet 1989. augusztus 30-án történt kihirdetéséhez köthető. Ld. *Magyar Közlöny*, 1989. 60. sz. 1022–1045.

6. BStU MfS HA II. 38059. 1989. július 10-én kelt jelentés.

7. DTEI: Deutsche Technikgesellschaft für Immobilien – ingatlanok forgalmazásával foglalkozó német cég.

8. ABTL 2.7. NOIJ 1989. 08. 18. 11.

9. MNL OL P2130. Magyar Vöröskereszt Külügyi Osztályának távirata az NDK Vöröskereszt Külügyi Osztályának, 1989. augusztus vége.

1. kép. Budapest, XII. Nógrádi utca, az NSZK Nagykövetség Konzuli osztálya előtt NDK-s kiteleptülők táboroznak. Fortepan 152086. Adományozó: Szigetváry Zsolt

A Magyar Vöröskereszt Külügyi osztályvezetőjének javaslatára a Vöröskereszt XII. kerületi szervezete augusztus 14-től gyorssegélyként naponta meleg ételt osztott az NSZK budapesti nagykövetsége előtt táborozóknak, elhelyezésükről pedig a Magyar Máltai Szeretetszolgálat gondoskodott.¹⁰ Augusztus 20-ra 700 főre emelkedett a zugligeti Szent Család-plébánia kertjében kialakított ideiglenes befogadó táborban elhelyezett menedékkérők száma, ezért a Magyar Vöröskereszt a Csillebérci Vezetőképző és Úttörőtábor vezetőjéhez fordult segítségért. Az augusztus 21-én kelt feljegyzés szerint 200 fő részére rendeltek szállást, fenntartva a lehetőséget, hogy szükség esetén ennél nagyobb kapacitást is leköthessenek. Végül kétezer főt helyeztek el kő- és faházakban, sátrakban, illetve lakókocsikban.

10. MNL OL P2130. Magyar Vöröskereszt Külügyi Osztály, 1989. augusztus 21-én kelt jelentés.

2. kép. A csillebérci menekülttábor vöröskeresztes irodája. A nyugatnémet Vöröskereszt munkatársainak felvétele (Somlai Gyula tulajdonában)

A csillebérci menekülttábor vezetésével Kovács András, a júniusban megszüntetett Állami Egyháziügyi Hivatal Protestáns Főosztályának vezetőhelyettesét bízták meg.¹¹ A Máltai Szeretetszolgálat és a Magyar Vöröskereszt szeptember 4-ig közösen üzemeltetette a befogadó tábort, majd annak fenntartását a Magyar Vöröskereszt vette át. A két segélyszervezet együttműködését a Magyar Vöröskereszt részéről Alföldy Árpád főtitkárhelyettes, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat részéről Szondy Mária alelnök által aláírt megállapodás koordinálta. Ennek értelmében a zugligeti táborért a Máltai Szeretetszolgálat, a csillebérci táborért a Vöröskereszt vállalta a felelősséget, s a felek szükség esetén segítséget nyújtottak egymásnak.¹² Az anyagi és személyi feltételek biztosításába a Vöröskereszt nyugatnémet szervezete is bekapcsolódott. A feljegyzések szerint a Nemzetközi Vöröskereszt nyugatnémet szervezete már két órával az augusztus 14-i ételosztást követően telefonon mondott köszönetet a gyors segítségért, és felajánlotta, hogy az alapvető higiénés létfeltételek biztosítására mobil szaniteregységeket és a mindennapi életvitelhez szükséges felszerelési tárgyakat juttat el a zugligeti táborba.¹³ Augusztus 25-én három, augusztus 31-én további hat munkatársat, közöttük gyerekorvost és szociális gondozót küldtek Budapestre. A

11. Kovács András 1973. augusztus 1. és 1989. június 30. között dolgozott az Állami Egyháziügyi Hivatalban. 1980. október 1-től a Protestáns Főosztály vezetőhelyettesi tisztét töltötte be. Ld. NEB Állami Egyháziügyi Hivatal tisztségviselői, Kovács András életrajza. <https://neb.hu/asset/phpQFC2iv.pdf>. (Letöltés ideje: 2019. szeptember. 04.)

12. MNL OL P2130. 1989. augusztus 29-én kelt megállapodás.

13. MNL OL P2130. Magyar Vöröskereszt Külügyi Osztály, 1989. augusztus 21-én kelt jelentés.

csoport vezetőjévé a magyarul is beszélő Ignaz Mosert nevezték ki, aki a visszaemlékezések szerint kivételesen jó munkakapcsolatot alakított ki a magyar munkatársakkal.¹⁴

3. kép. A nyugatnémet Vöröskereszt szállítmányának átvétele. (Kovács András tulajdonában)

Mivel korán beköszöntött az ősz, a sátrakban lakó, kritikus helyzetbe került kisgyermekes családok közül kilencven főt Leányfalun, a Duna panzióban szállásoltak el. Időközben a menedékkérők száma már napi 250–400 főre emelkedett, ami új férőhelyek biztosítását tette szükségessé. Sztuchlik Rezső külügyi osztályvezető augusztus 28-án kelt feljegyzésében számolt be az első két tábor megteléséről, egyúttal új befogadó hely létesítésére tett javaslatot: „*Felkészülünk arra, hogy a humanitárius segítséget addig biztosítsuk, amíg az érintett kormányok a politikai megoldást meg nem találják.*”¹⁵ Miként egy augusztus 30-án kelt ügynökjelentés felhívja rá a figyelmet,¹⁶ az IBUSZ utazási irodát felülről, állami szintről utasították kiegészítő szálláslehetőségek biztosítására. Míg az ország különböző pontjairól érkezett felajánlások a cselekvés lehetőségének felismeréséről, állami akarat és civil kezdeményezés szerencsés találkozásáról tanúskodtak, a fogadókészség sajátos regionális elrendeződést mutatott. Jellemzően a balatoni térségből, Keszthelyről és Hévízről, valamint a nyugati határvidék településeiről, Csornáról és Balfról érkeztek a menekültek elszállásolására

14. Somlai, 2015.

15. MNL OL P2130. 1989. augusztus 28-án kelt feljegyzés.

16. BStU MfS HA II. 38059. t160/89.

vonatkozó felajánlások. A Vöröskereszt helyi szervezete Csornán a Városi Tanáccsal egyeztetve még a rendőrkapitányság üres épületét is felkínálta a bajbajutottak megsegítésére. A dunaújvárosi kemping üzemeltetői viszont elzárkóztak a menekültek befogadásától.¹⁷ Szeptember 1-jén kétezer-ötszáz személyt a zánkai úttörővárosban megnyitott befogadó táborba szállítottak. A tábor vezetőjévé Fekete Györgyöt, a balatonfüredi IBUSZ-iroda vezetőjét nevezték ki. Mivel a Magyar Vöröskereszt rendelkezésre álló erőforrásai úgy a személyi, mint az anyagi feltételek tekintetében kimerültek, Alföldy Árpád főtitkárhelyettes Pacsek József vezérezredeshez, a Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnökéhez, egyben honvédelmi miniszterhelyetteshez fordult segítségért. Hat fő sorállományú szakács és tíz fő sorállományú személyzet kivezénylését kérte a zánkai táborba.¹⁸

Az NDK Állambiztonsági Minisztériuma, közkeletű nevén a Stasi, a befogadó táborok felderítésére törekedett.¹⁹ A kis létszámú leányfalui panziót leszámítva az ügynökök sikeresen beépültek a nagyobb befogadó táborokba.²⁰ A táborok lakóinak tehát nemcsak az idegőrlő várakozással és az őszi fordult időjárással kellett megbirkózniuk, de a Stasi ügynökeivel is számolniuk kellett. A zugligeti tábort vezető Kozma Imre atya a következő sorokkal jellemezte a táborok hangulatát: *„Sajátos légkörük volt ezeknek a táboroknak, ami abból adódott, hogy bátor és ugyanakkor félelmeikbe bezárt emberek zsúfolódtak össze. Bátrak voltak, hiszen mindent hátrahagyva úgy jöttek el és érkeztek meg Magyarországra, hogy oda, ahonnan jöttek, soha többé vissza nem térnek. Ugyanakkor számunkra érthetetlen bizalmatlanságuk a félelmeikben nyert magyarázatot. Féltek önmaguktól, nyilvánvalóan sok minden tisztázatlan volt bennük, csak egy erő mozgatta őket: el, végérvényesen. Féltek egymástól, bizonyára okkal, hiszen Kelet-Németországban szinte mindenkit figyelt valaki. Féltek tőlünk, mert mi lesz velük, ha összejártunk a keletnémet hatóságokkal.”*²¹ A táborok vezetősége óvatosságra intette a bentlakókat; az idegenek elkerülésére és az ismeretlen kocsi-ba való beszállás veszélyeire figyelmeztette őket. A csillebérci tábor területén fokozott biztonsági intézkedéseket vezettek be augusztus 31-től; a belépőket ellenőrizték, éjszakára kijárási tilalmat rendeltek el. A menekülőkkel érkező ügynökök kiszűrése mindazonáltal nem volt lehetséges.

A dokumentumválogatás különböző ügynökök jelentéseiből közöl részleteket. A Stasi drezdai kirendeltségének „Alicja” fedőnevű ügynöke a magánszálláson lakó, ám a zugligeti tábor ellátását igénybe vevő menekültek között vegyült el. Ez a jelentésadás módjának megszervezése szempontjából bizonyult praktikus megoldásnak; az

17. MNL OL P2130. Telex 29328.

18. MNL OL P2130. A Magyar Vöröskereszt főtitkárhelyettesének 1989. szeptember 1-jén kelt levele.

19. Az NSZK Külügyi Hivatalának borúlátó becslése azzal számolt, hogy a menekültek közé vegyülő ügynökök aránya akár a tíz százalékot is elérheti. Ld. BStU MfS HA II. 38059 159/89. sz. távirat.

20. A berlini központ kémelhárító főosztályának küldött távirat a leányfalui panzióra külön kitért, mivel az ott tartózkodók létszámát nem tudták felbecsülni. BStU MfS HA II. 38059. 158/89. sz. távirat.

21. Kurucz, 2000: 82.

ügynöki működés nehezebbik részét ugyanis a külső személyekkel való kapcsolattartás képezte. A másik két ügynök – akiknek csak jelentéseiket ismerjük – a csillebérci menekülttáborba épült be. Jóllehet a zugligeti és csillebérci táborból adott ügynökjelentésekben a keletnémet titkosszolgálat sajátos nézőpontja érvényesül – következetesen idézőjelbe teszik például a menekült és menekülttábor kifejezéseket –, mindazonáltal így is egyedülálló képet adnak a kaotikus helyzet válságos pillanatairól. Jelentéseikből megtudjuk: a tábor lakói olyannyira félték a Stasi ügynökeitől, hogy feszülten figyelték egymás minden rezdülését. Aki szokatlanul viselkedett, könnyen gyanúba keveredett. Rendszeres kijárása miatt „Alicjá”-val is ez történt. Az ügynökök feladatát, nevezetesen a táborokban lakók azonosítását megnehezítette, hogy a menekültek egymásban sem bíztak. Nevüket nem árulták el, autóik rendszámát összezakarították. Az ügynökök kénytelenek voltak a beszélgetések foszlányaiból elcsípett adatokra, keresztnévre, foglalkozásra, munka- és lakóhelyre hagyatkozni. Külön figyelmet szenteltek a hangadóknak, például a menekültek önszerveződésében kezdeményező szerepet játszó két orvosnak és egy filmrendezőnek. Másik fontos feladatukat a nyugatnémet hatóságok menekültügyi eljárásának megfigyelése, valamint az evakuálás várható időpontjának előrejelzése képezte. A keletnémet menekültek a határnyitás kihirdetését követően, 1989. szeptember 10-én éjfélről vízum nélkül, kelet- és nyugatnémet személyazonosító okmányokkal, útlevéllal, ezek hiányában a Vörös-kereszt által kiállított igazolással hagyhatták el a Magyar Népköztársaság területét.²² Nem meglepő, hogy a régi beidegződések tovább munkáltak; „a biztonság kedvéért” sokan új útlevélképet akartak csináltatni, hogy „legyen mit beragasztani a nyugatnémet útlevéllbe”.²³ Az ügynök beszámolója szerint kaotikus jelenetek játszódtak le az euforikus pillanatokban; az emberek ujjongtak, pezsgőt bontottak, miközben az NDK-t szidalmazták.

Joggal merül fel a kérdés, hogy mi történt ezután a Stasi beépített ügynökeivel. Az események hevében – más választásuk nem lévén – ők is együtt sodródtak a tömeggel, ám az NSZK-ba való beutazást megelőzően még Ausztriából visszafordultak. Az első két személyt a határnyitás másnapján irányították vissza az osztrák hatóságok – ők előző este, Rábafüzesnél hagyták el az országot.²⁴ Szeptember 12-én, külön államtitkári engedéllyel léptették ismét be őket Magyarországra. Két nappal később egy pár hasonló kéréssel fordult az NDK osztrák nagykövetségéhez.²⁵ A határnyitást követő tíz nap leforgása alatt, azaz szeptember 11. és –21. között összesen hetvennégy keletnémet állampolgár kezdeményezte a Magyarországra való visszatérést.²⁶

22. MNL OL P2130. Az ún. Segélylapok nyomását szeptember 5-én, sürgős jelzéssel rendelték meg. Ld. Sztuchlik szeptember 5-én kelt feljegyzését.

23. BStU MfS HA II. 38059. 176/89. sz. távirat.

24. MNL OL XIX-B-1. I/3. Napi jelentés. 1989. szeptember 12.

25. BStU MfS Abt. X. 1631. Telegramm. Wien, 1989. szeptember 14.

26. BStU MfS Abt. X. 1631. Information. Berlin, 1989. szeptember 23.

I. sz. dokumentum

A Stasi Kémelhárító Osztály vezetője részére 1989. augusztus 29–30-án küldött jelentések

Budapest, Távirat
t158/89

Brückner et. [elvtárs]²⁷

[...]²⁸ ügynök információja a máltai tábor felkereséséről

augusztus 29. [kedd]:

7.30-kor a csomagokkal együtt elhagyjuk a szálláshelyet, és a templom irányába indulunk. Odaérkezés 8.30 körül, kb. 300 ember. A sor 9.00 óra tájban mozdul meg, az embertömeg miatt azonban nehéz átlátni, mi is történik. A sorban mellettem állótól kapom az információt, hogy 2 útleveleképre van szükség, és mivel az egész ügyis kb. 4 órán keresztül tart, legjobb, ha rögtön a Nyugati pu.-nál levő Skála Áruházhoz indulok, ahol 1 óra alatt elkészül a kép. 12 óra körül érek vissza a templomhoz. Az ügyfélfogadásnak vége, a felvételnek vége, kivétel nincs, én már a 100. vagyok, aki be akar jutni.

Esténként: IBUSZ – sorban állás szállásért. Feltűnést kelt egy jól öltözött férfi, aki előbb németül, majd angolul próbál igazolást kérni, miszerint előzetes fizetés nélkül az IBUSZ-nál nem lehet szálláshoz jutni. Az igazolásra a nagykövetség miatt van szüksége, hogy előleget kaphasson. A pénzét ellopták, az átutalás csak szerdán érkezik meg, hitelkártyája nincs.

Szállás: D... szállóban, nem a máltai táborban: hideg van, és esik, a táborban a meleg víz kb. 15 ember zuhanyozására futja, de 2–3 ezren vannak. „Mint szardíniák a dobozban”, hatalmas sátrakban alszanak, néhány gyerek már beteg. A reggeli egy zsemle, nincs más.

Az ott lakók 2 rögeszméje: a.) a Stasi
 b.) mikor indulunk végre

27. Willi Brückner ezredes, a II/10. (Kémelhárító Főosztály, NDK-külfélpviseletek és operatív csoportok biztosítása a baráti országokban) osztály vezetője.

28. A BStU által anonimizált szövegrész. A BStU levéltári kutatói szabályzata alapján az iratokról készített fénymásolatokon kitakarják a személyneveket és a személyazonosításra alkalmas adatokat. A kitakarás jelzésére a továbbiakban a [...] jelölést alkalmazom.

mindenki erről beszél.

a.) A városba való kijárási tilalom miatt meggyanúsítanak, hogy ügynök vagyok. Egy személy megpróbált elszökni a táborból, állítólag a templommal átellenben kamerák vannak felszerelve. „Aki itt van, nem fordulhat vissza. Hiszen minket már felvettek.” Az NDK-ban maradt hozzátartozókat érintő megtorlásra vonatkozó félelmeiket részben elnyomják: „Hát mit tehetnének annyi emberrel?”

b.) Köztudott, hogy az útlevél önmagában kevés, ha eljön az indulás ideje, azonnal kapnak egyet. Akik nem a táborban laknak, a sajtóból és a rádióból tájékozódnak.

c.) Kitér a hisztéria, fejpénzt akarnak kifizetni a Stasi embereire, már tudják, mit tehetnek velük.²⁹

augusztus 30. [szerda]:

1. jelentés

Érkezés a templomhoz 8.00 órakor, kb. 100 személy. 8.50-kor csoportos tájékoztatás: mindig 10 embert raknak össze, az igazolványokat összegyűjtik, egyikük számot kap. Leggyorsabb reakálásom ellenére is csak a 29. csoportba kerülök – az egész akció 10 perc alatt zajlik le. 40 csoportot állítottak össze tízesével. A 29. csoport 12.30 körül jut be.

12 körül ismét a templomban, akkor éppen a 12. csoporttal beszélnek. Esik az eső, fúj a szél, és hideg van. Csodálatra méltó az állítólagos „diplomaták” edzettsége, akik hetek óta egy szál öltönyben állnak kint a szabadban.

A kapunál a ZDF³⁰ vagy az ARD³¹ forgatócsoportja tűnik fel. Kerekén 30 perccel rá megjelenik a keddi esti férfi (az IBUSZ-ból...), és közli velük, hogy az emberekre való tekintettel nem forgathatnak. (Később tábla a kapun: a sajtó számára tilos a belépés.) Ő a beszélgetést vezető három férfi egyike. (Vö. a 8.29-i infóval), nem diplomata, ezért nincs szállása.

29. A csillebérci tábor zuhanyozójában azért tört ki például verekedés, mert felismerni vélték a Stasi egyik ügynökét. Ld. Somlai, 2015: 5.

30. ZDF: Zweites Deutsches Fernsehen, nyugatnémet tévécsatorna.

31. ARDF: Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der BRD, nyugatnémet tévécsatorna.

Folyton új emberek jönnek, részben egyenest az NDK-ból – már a harmadik tábort nyitják meg.

A következő adatokat kérik:

Név / Születési név

Keresztnév

Születési dátum

Születési hely

Szeme színe

Magasság

Különös ismertetőjegy

Együtt utazó gyermekek

Cím az NSZK-ban

Családi állapot / amennyiben házas, mióta

Milyen dokumentummal tudja igazolni a német állampolgárságot (Útleveleszámot kérnek)

16.15 az eljárásnak vége, az útleveleket pénteken fél egytől lehet elhozni

2. jelentés

1989. 8. 30-án a táborban minden a korábbiaknak megfelelően történik. 09.00 óra-kor kiosztják az NSZK-útlevel igényléséhez szükséges kérdőíveket. Az előre beosztott csoportokkal 3–4 munkatárs folytatja a beszélgetést.

Krieghoff követségi tanácsos összevonta a különböző csoportokat.³² Kb. 20 perces tájékoztatója során Krieghoff több ízben kifejezésre juttatta, hogy a budapesti úttörőtáborban tartózkodó NDK-polgárok óvakodjanak a Stasi ügynökeiktől.

Azt bizonygatta, hogy az NSZK mindent meg fog tenni az NDK-polgárok kiutazása érdekében, ám ehhez időre van szükség, kb. 3 hétre kell berendezkedni. A templomban és az úttörőtáborban állítólag kb. 2000 személyt szállásoltak el. Kb. 6000 további NDK-polgárt a táboron kívül, magánszálláson helyeztek el.

A 29. csoport 15.20-kor kerül be. Rágógumit rágva, arrogáns arckifejezéssel folyik a tájékoztatás:

32. Jürgen Krieghoff (1943–2019) 1974-től diplomataként szolgált a Német Szövetségi Köztársaság külképviseletein. Külügyi pályafutásának fő állomásait Nagy-Britannia, Venezuela, Portugália, Olaszország, Uruguay képezte.

- Az útlevel semmit nem ér, mivel Magyarország nem ismeri el, hogy NDK-polgárok NSZK-útlevelel rendelkezhetnek, még ha csak Jugoszláviába vagy Ausztriába használnák, akkor sem.³³
- Nem lehet tudni, mikor indulunk, a tárgyalások folynak, de eltart még egy darabig. Meg kell próbálni lemenni a városba, mivel már a máltaiak sem tudják, mit kezdenek ennyi emberrel. A 3. tábor kapacitása szintén behatárolt, egyre több lesz az ember.
- Akinek nincs pénze, biztosan látta már a pénzes sort. (Kereken napi 800 személy igényel állítólag támogatást. Ezért korán reggel számokat osztanak, ezzel hívnak be a nap folyamán. A pénzt az NSZK-ban kell majd visszafizetni.)

Megoldható, hogy NSZK-ban élő rokonok/ismerősök által küldessenek pénzt

a.) a Máltai szervezet

b.) a Magyar Külkereskedelmi Bank címére.

- Mindenki, aki beadja kérvényét, az NDK-törvényei szerint büntethető és 2 évig terjedő szabadságvesztéssel sújtható.³⁴
- Bármilyen útleveleképet elfogadnak, a fekete-fehéret és a szokásos formájúakat is.
- Noha az útlevelelben fel kell tüntetni a lakóhelyet, az keletnémet város nyilvánvalóan nem lehet, de az adatok felvétele során NSZK-címet se írjanak be, mert akkor oda kell menniük; holott mindenki szabad polgár, és oda megy, ahova akar.
- Biztonsági kérdések: kerüljék a kapcsolatot az idegenekkel, senki autójába ne szálljanak be, csoportosan közlekedjenek.
- Az útleveleket péntek délután hozzák el, a napi 400 útlevelelre csak 2 hivatalnok jut.

A kérvény beadásához a következő sorba kell beállni, egyesével hívnak be, a hivatalnokok egyeztetik a kérvény adatait a személyigazolványban szereplőkkel.

Felhívták rá a csoporttagok figyelmét, hogy szabadon dönthetnek: a táborban maradnak, vagy magánszálláson akarnak lakni. De 3-4 naponta akkor is be kell jelentkezni, hogy értesüljenek róla, mikor indul a kiszállítás az NSZK-ba.

33. Székely János határőrparancsnok augusztus 15-i jelentésében tért ki az NSZK-nagykövetség által kiállított útlevelek problémájára. A kitelepülni szándékozók több esetben az NSZK budapesti nagykövetsége által számukra kiállított útlevelel tettek kísérletet a határátkelőhelyeken való kilépésre, azonban érvényes vízum és beléptető bélyegző hiányában a határőrség azokat nem fogadhatta el érvényes úti okmány gyanánt. Ld. ÁBTL 1.11.9 BM Határőrség 34-22/1989. Jelentés. 1989. augusztus 15.

34. Az NDK 1968. január 12-én kiadott büntető törvénykönyve az országot elhagyókat minimálisan két év szabadságvesztéssel büntette. Az ún. „Republikflucht” kriminalizálását csak 1990. január 11-én szüntették meg. Ld. Jobst. 2015: 81–82.

A továbbiakban arról tájékoztatót, hogy a templommal átellenben videózó 2 ember a ZDF forgatócsoportjának tagja, az általuk készített filmet a ZDF 1989. 9. 4-i adásában mutatja be. Őrát nem jelölt meg.

Krieghoff azt is elmondta, hogy az úttörőtáborban beazonosították a Stasi több „munkatársát”, de hagyták, hogy ott maradjanak, nehogy fölösleges nyugtalanságot keltsenek. Ezek a kijelentések nyilvánvalóan arra irányultak, hogy fenntartsák a bizonytalanság légkörét, kölcsönös bizalmatlanságot és hallgatást teremtsenek.

Krieghoff több ízben ajánlotta: minden NDK-polgárnak meg kellene próbálni, hogy a határon keresztül jusson át Ausztriába. Ez ellentmondásban áll a követség más munkatársainak kijelentésével, akik az elmúlt napokban éppen arra szólították fel az NDK-polgárokat: maradjanak a táborban, ne meneküljenek Ausztria felé, mert a magyar oldalon 30 km szélességben megerősítették a határellenőrzést. Az ellentmondásos tájékoztatás folytán sok NDK-polgár nem tudja eldönteni, mit tegyen.

Krieghoff azzal is nyugtalanságot keltett, hogy elmondta: érthető, ha egyesek családi okok folytán vissza akarnak térni az NDK-ba, ám ott számolniuk kell a kikérdezéssel, mivel könnyen meglehet, hogy a Stasi beazonosította és megfigyelte őket Magyarországon.

A mai nap folyamán semmi nyoma, hogy a várható akció hamarosan megkezdődne. A magyarországi tartózkodás során először fordult elő, hogy a szokásos telefonszámon nem lehetett felhívni a nagykövetséget.³⁵

[BStU MfS HA II. 38059. t158/89. sz. táviratról készült másolat. Aláírás nélküli, géppel írt szöveg.]

II. sz. dokumentum

A Stasi Kémelhárító Osztály vezetője részére 1989. szeptember 2–3-án küldött jelentések

Budapest, Távirat
t160/89

Brückner et.

Szeptember 2. [szombat]:

35. Gerd Vehres nagykövet Oskar Fischer NDK-külgügyminiszternek szeptember 1-jén küldött táviratában számolt be az ügynökökkel való kapcsolat helyreállítására tett erőfeszítésekről. BStU MfS HA II. 38059. Blitz 369/89.

1. jelentés

IX. hó 2-án, 13 óra tájt a „Máltai Szervezet” bevetését irányító Wagner úr a következő – már ismert – tényeket adta tudtúl:

- A belső nyelvhasználatban beszámolták a táborokat.
 - Az I. számú a zugligeti
 - A II. számú a csillebérci
 - A III. számú a zánkai (balatoni).
- A fenti időpontig az
 - az I. számúban 600 személy
 - a II. számúban 2000 személy
 - a III. számúban 500 személy található
- Az I. és II. számú táborokat a jelen „menekültprobléma” megoldását követően továbbra is fenntartják.
- A II. tábor IX. hó 4-től a Magyar Vöröskereszt veszi át.
- Az NDK-ból újonnan érkezőket eleve a II. számú táborba utalják, ott regisztrálják, majd buszokkal a III. sz. táborba szállítják őket.
- A MNK NSZK-nagykövetségétől, valamint a „Máltai Munkatársaktól” származó belső információk szerint a Magyarországról Ausztriába történő kiszállítás fő üteme IX. 6-ára várható.³⁶ A buszok már készen állnak, a vonatokat is megrendelték. Wagner szerint a pánik elkerülésére az akciót IX. 5-én kellene megindítani a táborokban, és IX. 7-én lezárni.
- A magyar hatóságok állítólag szavatolták, hogy az NDK-állampolgárok személyes holmijukat és gépkocsijukat is magukkal vihetik.³⁷
- Az NDK-polgárok elszállítása főként vasúton, valamint buszokkal és személygépkocsikkal történik.
- A kiutazás formái még nem tisztázottak. Feltehetően a genfi Nemzetközi Vöröskeresztet nem vonják be, mert az túl sok időt venne igénybe.
- A „Máltai” szervezet munkatársait meghatározatlan ideig állomásoztatják az I. sz. táborban. Jelenleg új, fiatal segítők toboroznak az NSZK-ban. Összesen 78 máltait foglalkoztatnak az I. sz. táborban.

36. Mivel a Német Szociáldemokrata Párt egyik vezető politikusa az eredetileg tervezett időpontot kiszivárogtatta, a kiutaztatás megkezdését Horst Teltschiknek, Helmut Kohl szövetségi kancellár biztonságpolitikai tanácsadójának javaslatára halasztották el néhány nappal.

37. Az 1965. október 22-én megkötött vámügyi egyezmény alapján a menekültek által elhagyott ingóságokat, pl. gépkocsikat, a magyar hatóságok átadták a keletnémet államnak, amely kisajátította a „hűtlenül eltávozók” tulajdonát. A korábbi megállapodást a határnyitást követően, 1989. szeptember 21-én helyezték hatályon kívül.

- A II. sz. tábort a magyarországi NSZK-nagykövetség és a „Máltaiak” megegyezése értelmében a Magyar Vöröskereszt veszi át.

Két drezdai NDK állampolgár arról számolt be – nevük nem ismert, kb. 20–25 évesek, másfél hete tartózkodnak a táborban –, hogy az elmúlt hét szerdájáig több NSZK-állampolgár tűnt fel a tábor kerítésénél, akik 300–500 német márka ellenében ajánlatot tettek a menekültek Ausztriába való kicsempészésére.³⁸ Néhány NDK-állampolgár ezt az utat választotta, mások meg visszautasították. Ugyanezek az NSZK-polgárok az NDK-állampolgárok gépjárműveinek Ausztriába való elszállítását is felajánlották.

A IX. 1-i információban megnevezett NDK-állampolgár, aki a sajtó nyilvánossága előtt kaparta le gépjárművéről az NDK országjelzést, a következő gépjármű [...] tulajdonosa.

2. jelentés

A bevetést irányító Wolfgang Wagner müncheni lakos adatai szerint IX. hó 3-án 11 órakor az

I. táborban 600

II. táborban 2000

III. táborban 1100

Magánszállásokon 250

Panziókban 50 személyt szállásoltak el.

Ezen forrás szerint IX. 1-én 500, IX. 2-án 300 új jövevény érkezett.

- A Magyar Vöröskereszt koordinátora [...] úr (telefon) [...]
- Wagner úr közvetlenül a máltaiak kölni központjának van alárendelve
- Jelenleg mindhárom táborban kiadnak NSZK-útlevelet, az NDK-polgárok ennek dacára saját úti okmányaikat is megtartják.
- Kb. 2-3 nap óta sok NDK-állampolgár Csehszlovákia és Románia felől érkezik.
- A magyar „Máltai Segélyszervezet” vezetője Kozma atya. Ő hozta létre az I. és II. számú tábort.
- Az I. tábor sajtófelelőse a Máltaiak egyik essenai munkatársa [...].

38. A BM Határőrség országos parancsnokának adatai szerint 1989. augusztus 21-ig hozzávetőleg 600 fő kapott segítséget a kiszökéshez. Ld. ÁBTL 1.11.9 34-22/1989. A BM Határőrség országos parancsnokának értesítése a BM HŐR I-II. kerület és Budapesti Légi és Folyami FEP Parancsnoka számára. 1989. augusztus 21.

- Az I. számú táborban IX. 3-tól naponta, 11 és 16 órakor tartanak sajtókonferenciát.
- A III. tábor elszállítására 60 vonatot bocsátottak rendelkezésre.
- [...] bárónő³⁹ Kölnben, a máltaiak központjában tartózkodik. Állítólag IX. 4-én korán reggel tárgyalt az NSZK Külügyi Hivatalában. Budapestre való visszautazása IX. 4-re, legfeljebb IX. 5-re várható, előre láthatólag a teljes akció levezetését átveszi.

3. 9. [vasárnap]

1989. VIII. 30-án a Balaton északi partján, a zánkai úttörőtáborban 200 NDK-állampolgár részére rendeztek be tábort. 1989. IX. 1. óta ide szállítják át, illetve itt szállásolják el a jelenleg a budapesti táborban tartózkodó NDK-állampolgárokat.

A magyar IBUSZ utazási irodát állami szintről utasították kiegészítő magánszállások rendelkezésre bocsátására. Az információ további pontosításán még dolgozunk.

1989. VIII. 31-i hatállyal a II. táborban (úttörőpark) biztonsági intézkedéseket vezettek be. Így éjjeli és nappali ellenőrző őrzőjáratot rendszeresítettek, és a kijárási időt 06.00–22.00 óra között határozták meg. Ezt három NDK-állampolgár (két orvos és a DEFA egyik rendezője) kezdeményezte – a nevük nem ismert.

1989. IX. 1-től az NSZK-sajtó és -televízió több munkatársa tartózkodik ebben a táborban. Itt feltehető az összefüggés a sajtóban látott és rádióban állandóan hangoztatott híradásokkal, miszerint az NDK-polgárok elköltöztetése IX. 4-én kezdődik meg.

A II. számú táborban tartózkodók közül beazonosított NDK-polgárok:

- személygépkocsi rendszáma: [...].
- Fiatal weimari házaspár
- Két férfi Fürstenwaldéból (kb. 20–25 évesek), keresztnevük Torsten és Maik, a fürstenwaldei gumiüzem dolgozó
- A berlini Bako üzem egyik munkása, keresztneve [...], szabadságon tartózkodott a MNK-ban
- [...] Berlinből, aki negatív módon lépett fel a Karl Liebknecht – Rosa Luxemburg-féle demonstráción⁴⁰

39. A kitalart szövegrész Csilla von Boeselager bárónőre, az 1988. december 14-én Németországban létrehozott Ungarischer Malteser Caritas-Dienste alapítójára vonatkozik. A szervezet magyarországi testvéregyesületét, a Magyar Máltai Szeretetszolgálatot 1989. február 4-én Kozma Imre atya vezetésével hozták létre, a helyettesi tisztet szintén Csilla von Boeselager bárónő töltötte be.

- az 1989 augusztusában/szeptemberében Magyarországon tartózkodó egykori keletiek Nyugat-Berlinben, a „Naphoz” címzett vendéglőben, 1989. XII. 1-ére tervezik a találkozójukat
- a máltaiak nem szállítanak többé keletnémeteket gépkocsival, mert NDK-ról felrőtták nekik, hogy a kiutazni szándékozó NDK-polgárokat viszik a határra
- a nyugatnémet útlevelek kiállítása – mint korábban – tovább folyik. Állítólag a Nemzetközi Vöröskereszt által kiállított igazolások is szükségesek. 1989. IX. 1-én a táborban tartózkodott az NSZK magyarországi nagykövete, és annak a reményének adott kifejezést, hogy az NDK-polgárok gépkocsijaikat is magukkal vihetik a kiutazáskor.

Negatív szerepet játszanak az orvosok, a rendező, valamint még egy férfi (kb. 100 kg, 185 cm magas, 40 éves, fekete, hullámos hajjal, fekete körszakállal), akik az NDK ellen befolyásolnak, és elővigyázatosságra intenek.

1989. VIII. 31-én a prágai nagykövetségről érkezett egy férfi a II. táborba, akit diplomata gépjármű csomagtartójában csempészték ki. Sötétszőke haj, nagyon vékony, nyugati öltözék, deviza birtoklása. A szóban forgó személy három további testvére még az NSZK prágai nagykövetségén tartózkodik. Anyját letartóztatták az NDK-ban.

NDK-állampolgárok azt állítják, hogy a táborban felismerték a Stasi nem hivatalos munkatársait. A táborlakók minden, a szokásostól eltérő viselkedést „spicli-tevékenységnek” tartanak. 1989. VIII. 31-én az NSZK-külképviselő egyik munkatársa, [...] tartott eligazítást. Tudtul adta, hogy a kirendeltség most a templomban működik, mivel bezárt a nagykövetség. [...] hosszabb beszéd keretében vázolta a jelen helyzetet. Senkit nem küldenek el, noha folyamatosan érkeznek az NDK-polgárok. Mindezt egybevéve megfigyeléssel kell számolni a Stasi „spiclijei”, a sztálinista múlttal rendelkező magyar rendőrök, valamint a komolytalan újságírók, például a „Bild-Zeitung” munkatársai részéről. Amennyiben a „menekültek” a Stasi „spiclijei” miatt veszélyben érzik magukat, segítséget kell hívni. A menekültek a magyar lakosságtól kaphatnak segítséget.

40. A Német Szocialista Egységpárt politikai hatalmának demonstrálására szolgáló, államilag szervezett tömegrendezvény az NDK-ban, amelyet január 15-én tartottak. A rendszer bírálata 1977-től kapott hangot a rendezvényen, amikor három kelet-berlini lakos Rosa Luxemburg híres idézetével („A szabadság mindig a másként gondolkodók szabadsága”) tiltakozott az állami önkény ellen. A tiltakozókat 12–18 hónapnyi szabadságvesztésre ítélték. A következő 15 évben a Stasi nagy gondot fordított a hasonló akciók megelőzésére, ám az ellenzéki tüntetők száma egyre emelkedett. Létszámukat 1989-ben már 300–500 főre tették, közülük 53 személyt tartóztattak le. A nemzetközi nyomás hatására Erich Honecker pártvezető végül az ellenük indított vizsgálati eljárás beszüntetéséről határozott.

A Stasi magyarországi működésével való fenyegetőzéssel [...] egyfelől elbizonytalanította a „menekülteket”, másfelől a tájékoztatás és az NSZK támogatása biztonságérzetet nyújt nekik.

Az NSZK-ba való áttelepülés időpontját [...] nem jelölte meg, viszont elmondta, hogy az NDK-állampolgárok előtt három út áll:

1. Magyarországon maradnak a táborokban, és az NSZK-hatóságokra bízák magukat
2. Ausztria felé önerőből próbálják meg elhagyni Magyarországot
3. Különbféle okból visszatérnek az NDK-ba.

Némely menekültek pénzügyi és anyagi támogatást kapnak. A pénzügyi támogatás mértéke 5000 forintig terjed, az anyagi segítség ruhák kiosztását jelenti. Ezen eszközök kiadása utalványok ellenében történik, melyeket korábban civil személyek adnak ki.

[BStU MfS HA II. 38059. t160/89. sz. táviratról készült másolat. Aláírás nélküli, géppel írt szöveg.]

III. sz. dokumentum

A Stasi Kémelhárító Osztály vezetője részére 1989. szeptember 9–10-én küldött jelentések

t/176/89

Brückner et.

9. 9. [szombat]

A Máltai Szolgálat IX. 9-én, 13 tájban tartott tájékoztatóján IX. 10-én, 15 óra rendelkeztek be a táboron kívül elszállásolt NDK-polgárokat, arra utalva, hogy készül valami. A templom melletti táborban lévők már válogatják a csomagokat, amelyeket magukkal akarnak vinni.

10. 9. [vasárnap]

Az előzetes megbeszélésen, amelyet a máltaiak sátrában 15 óra felé tartottak, nem tudtak felvilágosítást adni. Az emberek figyelmét a templom előtt, 18 órakor tartandó sajtókonferenciára hívták fel. Ez a sajtókonferencia már azért is lényeges, mert 19 órára minden sajtóst behívtak a sátorba, ahol egy tévékészülék is található, amelyen

követni lehet Horn külügyminiszter nyilatkozatát. Arra hívták fel a figyelmet, hogy kizárólag a sajtóigazolvánnyal rendelkezőket engedik be, és számtalan újságíró, köztük az ARD és a ZDF prominens képviselői is jelen lesznek.

A bezárt NDK tanácsadó pontokra – amelyekről az ismert sárga cédulákat eltávolították – ellentétes értelmű, heccelő tartalmú feliratokat és „az NDK ma” témájú karikatúrák tűztek ki.⁴¹

A magyar külügyminiszter 19 órakor közreadott nyilatkozatát követően a templom melletti táborban kezdődött meg a személygépkocsival rendelkező személyek kiutaztatása. A többieket felszólították, hogy írják fel magukat azokra a listákra, amelyek a IX. 11-i délelőtti buszos szállítást készítik elő. Ezek a buszok az osztrák határig mennek, a továbbiakat, többek között a pénz átadását és a továbbutazást, az NSZK-erők intézik. A Máltai szolgálat és a Vörös kereszt emberei mindenkit nyugalomra és megfontoltságra intettek, hogy lehetőség szerint nyugodtan, szervezett körülmények között történjen a kiutazás. A mostani szabályozás végét pillanatnyilag nem határozták meg. Ennek ellenére kaotikus jelenetek játszódtak le, pl. NDK elleni kirohanások pezsgővel stb., amelyeket a jelen lévő forgatócsoportok éppúgy felvettek, mint a gépjárművel rendelkezők indulását.

A korábbiakhoz hasonlóan most is számos NDK-polgár megkísérelte, hogy útlevélképet szerezzen az NSZK-nagykövetség által rendelkezésre bocsátott útlevélbe, holott elmagyarázták nekik, hogy a kiutazás az NDK-okmánnyal is lehetséges.

Arra a kérdésre, hogy az akció rövidesen lezárul-e, a máltai szolgálat munkatársai azt a felvilágosítást adták, hogy az akció lezárása még nem belátható, az újonnan érkezők előtt a táborok továbbra is nyitva állnak.

[BStU MfS HA II. 38059. t176/89. sz. táviratról készült másolat. Aláírás nélküli, géppel írt szöveg.]

[A táviratok a BStU MfS HA II. 38059 számon, az 1989-es magyarországi eseményekről nyitott gyűjtődossziében található. A fordítás a BStU által kiadott fénymásolatok alapján készült.]

41. Az NDK-nagykövetség konzuli osztályának vezetője szeptember 1-jén Kozma Imre atyával tárgyalt a tábor területén felállítandó tanácsadó irodáról. A keletnémet konzuli szolgálat kihelyezett egysége végül a táboron kívül, egy lakókocsiban, szeptember 7-én kezdte meg működését. A várható ügyfeleket Dieter Grahmann konzul személyesen fogadta. A tanácsadó állomás feladatát illetően a diplomata azt nyilatkozta, hogy azokon a keletnémet polgárokon kívánnak segíteni, akiknek lejártak az okmányaik, vagy pénzhány miatt nem tudnak hazatérni. BStU MfS HA II. 38059. Blitz 371/89.; Kurucz, 2000: 83.

4. kép. 1989. szeptember 10., 19 óra – Feszült várakozás. A nyugatnémet vöröskereszt munkatársainak felvétele (Kovács András tulajdonában)

5. kép. A határnyitás bejelentése. A nyugatnémet Vöröskereszt munkatársainak felvétele (Kovács András tulajdonában)

6. kép. A távozás pillanatai. Fortepan 152098. Adományozó: Szigetváry Zsolt

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.9. BM III/1. Vizsgálati Osztály iratai

34-22/1989. Jelentés. 1989. augusztus 15.

34-22/1989. A BM Határőrség országos parancsnokának értesítése a BM HŐR I-II. kerület és Budapesti Légi és Folyami FEP Parancsnoka számára. 1989. augusztus 21.

2.7.1 Napi Operatív Információs Jelentések
NOIJ 1989.08.18.11.

Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU)

MfS HA II. (Kémelhárító Főosztály)

38059. Az 1989-es magyarországi eseményekről készült jelentéseket tartalmazó gyűjtődossier

MfS X. (Nemzetközi Kapcsolatok)

Távirat. Bécs, 1989. szeptember 14.

Information. Berlin, 1989. szeptember 23.

MfS SdM (Mittig állambiztonsági miniszterhelyettes titkársága)⁴²
Miniszterhelyettesi titkárság iratai 66.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P2130 Magyar Vöröskereszt Nemzetközi Osztályának iratai

XIX-B-1. Belügyminisztérium iratai

Határőrség napi jelentései

Publikált források

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának a menekültek helyzetére vonatkozó 1989. évi 15. törvényerejű rendelete. *Magyar Közlöny*, 1989. 60. sz. 1022–1045.

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, *Allami Egyházügyi Hivatal tisztségviselői 1951–1989*. Kovács András életrajza. <https://neb.hu/asset/phpQFC2iv.pdf>. (Letöltés ideje: 2019. szeptember 04.)

42. Rudi Mittig 1975–1989 között töltötte be az NDK Állambiztonsági Minisztérium vezetőhelyettesi posztját.

Interjú

Somlai, 2015

A Magyar Vöröskereszt részvétele a keletnémet menekültellátásban 1989 nyarán. Interjú Somlai Gyulával, a Magyar Vöröskereszt egykori munkatársával. Az interjút készítette: Jobst Ágnes. Felvétel időpontja: 2015. február 3. Kézirat a szerző birtokában.

Hivatkozott irodalom

Jobst, 2015

Jobst Ágnes: *A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet és a magyar állam-biztonság kapcsolata 1955–1989.* Budapest, Jaffa Kiadó.

Kaszás, 2015

Kaszás Veronika: *Erdélyi menekültek Magyarországon 1988–89. Út a menekültkérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozásig.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Kurucz, 2000

Kurucz Gyula (szerk.): *Az első határnyitás, Sopron, 1989. augusztus 19.* Budapest, Kortárs Kiadó.

Kulcsszavak: *NDK, rendszerváltás, Stasi*

Reports about the reception camps The organization of East German refugees' care in Summer 1989

The handling of the situation of the refugees from the German Democratic Republic constituted one of the most significant aspects of Hungarian foreign policy during the system changes. At the time of the demolition of the Iron Curtain and Hungary's joining to the Geneva Refugee Convention nearly 60,000 GDR citizens were staying in Hungary. 12,500 of them got some kind of refugee support: 6,500 refugee petitioners lived in refugee camps and 6,000 individuals were taken care by private hosts. The role of the Charity Service of the Order of Malta is well-known, but the history of the organization of the refugee camps has not yet been reconstructed.

The introduction of the publication surveys the organization of the refugee camps as they could be reconstructed by the documentaion of the International Department of the Hungarian Red Cross. These sources were published by BStU, the Berliner office of the Federal Commissioner for the Records of the State Security Service of the former German Democratic Republic. The published sources represent the Stasi's non-official collaborators' view, give an overview of the refugee camps and West Germany's refugee proceedings. Both Hungarian Red Cross documentation and Stati intelligence records confirmed the great contribution of the Hungarian state, which exceeded the amount that had been presupposed previously. The International Department of the Hungarian Red Cross directed this huge Hungarian support.

Magyar alakok

Kurucz Ádám

Szálasi Ferenc szárnysegéde Gömbös Ernő pályaképe

Gömbös Gyula egykori miniszterelnök fia katonatisztként részt vett a magyar rohamtüzérség megszervezésében, majd a nyilas hatalomátvételt követően Szálasi Ferenc mellett teljesített szárnysegédként szolgálatot. 1945-ben háborús és népellenes bűnök elkövetéséért tíz év fegyházbüntetésre ítélték. 1946-ban „*nem kis leleménynyel*”¹ megszökött a szegedi Csillagbörtönből. Nyugatra távozott, ahol szerepet vállalt az emigrációs Hungarista Mozgalom megszervezésében, aminek haláláig oszlopos tagja maradt. Bár életútja nem mindennapi, a korszak kutatói előtt mindeddig érdekesebbnek bizonyultak azok az események, amelyeknek szemtanúja volt, illetve azok a személyek, akikkel kapcsolatba került. E tanulmány a Gömbös Ernőről eddig megjelent adatok összegyűjtését és rendszerezését, pályafutásának felvázolását tűzte ki célul. Neve korábban leginkább hagyatéka² kapcsán került említésre, míg arca – a nemzetvezető mögött lépdelő, vitézi jelvényt és nyilaskeresztes karszalagot viselő szemüveges alaké – a Szálasi Ferencről készült fényképekről³ vált ismertté.

Ifjúsága

Jákfai Gömbös Ernő 1916. április 5-én született Bécsben, Gömbös Gyula vezérkari százados és a bécsi vagyonos polgárcsaládból származó Greta Reichert első gyermekeként. Miután szülei 1925-ben elváltak (1934-ben ismét összeházasodtak), édesanyjával és testvéreivel (Dórával és Gyulával) Bécsbe költöztek. Budapesten megkezdett tanulmányait az osztrák fővárosban folytatta, ahol anyanyelvi szinten megtanult németül. 1931-ben a kőszegi Hunyadi Mátyás M. Kir. Reáliskola Nevelőintézet bentla-

1. Megyeri, 2010: 5.

2. A Klagenfurtban élő Gömbös Ernő a rendszerváltás és a szovjet csapatok kivonulása után, 1992-ben kötött szerződést a Hadtörténelmi Intézet és Múzeummal, amelynek eredményeként a hungarista mozgalommal kapcsolatos levelezése és iratanyaga, valamint 3000 kötetes könyvtára az Intézet őrzésébe került, és a kutatók számára elérhetővé vált. *Reform*, 1992b: 50.

3. „*Az otthon [Magyarországon] is sokszor közölt fotón, amikor [Szálasi Ferenc] a Várban fogadja Mészáros István alezredes (később ezredes és a Testőrség parancsnoka) jelentését, már Szálasi Ferenc mögött állok.*” Szakály, 1987: 7.

kásos növendéke lett, itt 1935-ben leérettségizett.⁴ 1936-ban édesapja jogán Horthy Miklós kormányzó vitézzé avatta. Ebben az évben megkezdte tanulmányait a Ludovika Akadémián, melynek hallgatójaként eredményesen vett részt a Magyar Királyi Honvédség országos tiszti síversenyein.⁵

1939. január 15-én tüzérhadnaggyá avatták. A dátum rendhagyónak számított, hiszen az első világháború óta nem fordult elő Magyarországon, hogy augusztus 20-a előtt zajlott volna le a tisztavatás. Ennek oka arra vezethető vissza, hogy a trianoni békeszerződés korlátozó rendelkezéseinek megszűnésével a Honvédség lehetőségei kitágultak, így a tisztikarban számottevő létszámhiány állt be.⁶

Tiszti karrierje a második világháború éveiben bontakozott ki. Budapesti tüzéralakulatok kötelékében 1941-ben és 1942-ben két ízben teljesített szolgálatot a keleti hadszíntéren. Harcolt a Bercsényi Miklós 2. tábori tüzérosztálynál és az 1. gépkocsizó, illetve gépvontatású tüzérosztálynál, Előbb egy tüzérüteg első tisztjeként, majd ütegpáncsnokként.⁷ A kormányzó 1941. október 27-én kelt legfelsőbb elhatárolásával november 1-jével főhadnaggyá léptette elő.⁸ „Az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért” még ebben az évben megkapta a kormányzói dicsérő elismerést hadiszalagon a kardokkal,⁹ 1943-ban a II. osztályú Német Vaskeresztet.¹⁰

1943-ban szerepet kapott a Honvédség haditechnikai fejlesztésének munkájában. A Honvédelmi Minisztérium a honvédvezérkarral egyetértésben döntött a magyar rohamtüzérség létrehozásáról. A német hadsereg ekkor már eredményesen alkalmazta a fegyvernemet, ezáltal megszervezése csak magyar viszonylatban számított újdonságnak. 1943 januárjában Gömböst és még három önként jelentkező nőtlen tüzértisztet – Barankay József tüzérszázadost, Wácsek Fedor főhadnagyot és Becsey Gábor hadnagyot – a Német Birodalom jüteborgi rohamtüzér-kiképző központjába vezényelték, ahol tanulmányozták a német rohamtüzérség szervezetét, felszerelését és harcéljárásait. Március 1-jétől részt vett a hajmáskéri rohamtüzér-kiképző keret munkájában, a magyar rohamtüzérség szervezeti és anyagi alapjainak megteremtésében.¹¹ 1943 szeptemberében tanulmányai folytatása céljából – a hadiműszaki törzskarba kerülés előfeltételeként – a Honvéd Haditechnikai Intézethez, majd a József nádor

4. Borbély, 1985: 18.; Szakály, 1987: 7.

5. MNL OL K MTI Sport Kiadás 1934: 1.; *Magyarság*, 1934: 11.; MNL OL K MTI Sport kiadás 1935: 3.; 1936: 1.; *Magyarság*, 1936a: 22.; MNL OL K MTI Sport Kiadás 1936: 5.; *Magyarság*, 1936b: 13.; *Magyarság*, 1936c: 21.; MNL OL Sport Kiadás 1938: 5–6.; MNL OL K MTI Sport Kiadás 1938: 24.; MNL OL K MTI Sport Kiadás 1939: 7.; MNL OL K MTI Sport Kiadás 1939: 3.; *Magyar Nemzet*, 1939b: 12.; *Ujság*, 1939: 15.

6. *Magyar Nemzet*, 1939a: 9.

7. HIL KI 26566. számú tiszti okmánygyűjtő; Szakály, 2001: 114.

8. *Honvédségi Közlöny*, 1941: 608.

9. *Honvédségi Közlöny*, 1941: 711.

10. *Honvédségi Közlöny*, 1943: 47.

11. Bonhardt, 2006: 17.; Kovács házy, 2013: 13.; Schmidt, 2013: 33.

Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre vezényelték, ahol 1944 októberében az ötödik félévet kellett volna megkezdenie.¹²

Kapcsolatba lépése a nyilasokkal és szerepe 1944. október 15-én

1946. január 12-i népbíróági tárgyalásán a népügyészség azzal vádolta Gömböst, hogy „1944. október 15-én éjjel a háborút folytatni kívánó katonák és szélsőjobboldali párttagok Pasaréti úti gyülekezésén önként részt vett és ott a háború tovább folytatására buzdított”.¹³ Amint az események ismertetéséből és az egybehangzó visszaemlékezésekből kiderül, az elhangzottak fedték a valóságot. Nézzük először, miért választotta a „hungarista utat”, hogyan vált a hatalomátvételt követően a nyilasok számára politikailag megbízható személyé.

„A nyilasokhoz a kapcsolatot 1944 késő nyarán találtam meg; talán szeptember lebetett. Budapesten akkor már bizonyos körökben nyílt titoknak számított, hogy a kormányzó és az általa kinevezett Lakatos-kormány kiugrára készül és az oroszok felé (is) kacsingat. Ezzel én, mint fiatal tiszt, nem értettem, nem érthettem egyet.”¹⁴ Fellekereste ezért édesapja egykori barátait – politikusokat és magas rangú katonatiszteket –, tanácsot kérve tőlük, mit kellene tenni a háborúból való kiválás ellen. Gömbös számára érdemi javaslatot egyikük sem tudott tenni, ezért – ismerve annak nézeteit – ütegebeosztottja segítségét kérte a nyilasokkal való érintkezésbe lépéshez. Így ismerkedett meg Andreánszky Jenő alezredessel, aki óvatosságból – nem tudva, hogy Gömbös nem a sejtyszerűen szerveződő hungarista mozgalom akarja-e felderíteni – először több megbízatást adott számára. Ezeknek a sikeres teljesítését követően bizalmat kapott, és Porzezinsky György vezérkari alezredessel is megismerkedett.¹⁵

A hatalomátvétel esetére konkrét, előre meghatározott feladatot nem kapott, de azt tudta, ha az bekövetkezik, akkor hol kell tájékozódnia. „A lakásomon, a rádióból értesültem a kormányzói proklamációról. Tudtam, hogy ez számunkra a cselekvés óráját jelenti. Ekkor már el voltam látva minden szükséges információval. A kiadott jelzőt – »Nemzettel a nemzetért!« – ismertem és nálam is ott volt a lepecsételt nyilas-keresztes karszalag, mint annyi más beszervezett társamnál. [...] Besiettem a Haditechnikai Intézetbe, de jobbnak láttam onnan gyorsan eltűnni, mert az ott lévők már készültségben voltak és köztudott volt, hogy ez egy »angolbarát fészek«, így nem zártam ki, hogy engem, mint szélsőjobboldali beállítottságú tisztet lefognak. A Haditechnikai Intézetet elhagyva a Pasarétre igyekeztem, ahol, mint ismeretes több épületben is fegyverek voltak összegyűjtve. Tudtam, hogy itt történt a nyilas párttagok felfegyver-

12. Szakály, 2001: 114.

13. *Világ*, 1946a: 3.

14. Szakály, 1987: 7.

15. Uo.

zése. Gyalog indultam el, de útközben több gépkocsit feltartóztattam – többek között Reményi-Schneller Lajosét is, de amikor kiderült, hogy kié az autó, tovább engedtem – és velük mentem a Pasarétre. Végül is – ha nem tévedek – egy személy- és két tehergépkocsival érkeztem meg. Rövidesen megjelent Porzezinsky György vezérkari alezre-des. Én amolyan segédtiszt-féle lettem mellette. Vele együtt szinte egész Budapestet bejártuk. [...] Október 16-án hajnalban mentünk fel a Várba. Ott Porzezinsky alezre-des megkérdezte tőlem, hogy akarok-e a Nemzetvezető – akkor még nem hívták így – szárnysegéde lenni. Azt válaszoltam, hogy igen és ezzel el is dőlt a kérdés.”¹⁶

Ő maga úgy gondolta, azért lett új tisztségébe kinevezve, mert Szálasi „emlékezetes és jóhangzású” neve által akart befolyást gyakorolni a tisztikarra:¹⁷ „Azért választott engem szárnysegédül, mert bízott a nevem varázsában és az ingadozó tiszteket akarta megnyerni.”¹⁸ E véleménye mellett később is megmaradt: „Azt hiszem, szerepet játszott ebben a választásban, amellet, hogy a hungarista mozgalom mellett elköteleztem magam, a Gömbös név is. Apám emléke még élénken élt a hadseregben. Nyilván úgy vélték, hogy ha egy Gömbös szolgálatot vállal, akkor az másokra is hatással lesz.”¹⁹ Maga Szálasi nem tért ki arra, hogy ilyen „mögöttes” szándék is motiválta volna parancsörtisztje személyének kijelölésében: „Édesapjával való politikai ismeretségem folytán, és azért, mert Gömböst kiváló tisztnek ismertem, esett reá a választásom.”²⁰ Ha csak közvetetten is, de később a népbíróság is alátámasztotta Szálasi naplóbejegyzését, ugyanis nem találta bizonyítottnak, hogy Gömbös – családneve révén – bárki-re is befolyással lett volna.²¹

Új tisztségében már másnap megkezdte szolgálatát. „Október 16-án, 10-11 óra között zászlóaljparancsnokom kiadta a parancsot – emlékezett vissza vitéz Detre Gyula akkori főhadnagy a hatalomátvételt követő díszszemlére –, hogy jelentsem vitéz Gömbös Ernő tüzérszázadosnak, Szálasi szárnysegédjének a miniszterelnökségen, hogy a 9. gyalogezred II. zászlóalja készen áll Szálasi Ferenc szemléjére. Körülbelül 11 órakor több magas rangú vezérkari tiszt kíséretében Szálasi Ferenc és vitéz Gömbös Ernő elhaladt a Honvédelmi Minisztériumnak háttal felállított zászlóalj arcvonala előtt. Közben József főherceg az erkélyről integetve üdvözölte Szálasisit.”²²

Ugyanezen a napon Bárczy István titkos tanácsos, miniszterelnökségi államtitkár – akit 1944 novemberében saját kérésére állásából felmentett Szálasi²³ – is szemtanúja volt Szálasi és közvetlen híveinek Szent György-téri bevonulásának: „Szálasi mögött Gömbös Gyula idősebbik fia, Gömbös Ernő tüzérszázados áll. Aranyfoglalatú pá-

16. Uo.

17. *Délmagyarország*, 1945b: 2.; Vajda 1944: 1.

18. *Világ*, 1945: 2.; *Kossuth Népe*, 1945d: 1.

19. Szakály, 1987: 7.

20. BFL XXV. 1. a. 1945–4785.

21. Rainer, 2018: 166.

22. Detre, 2007: 26.

23. *Pesti Hírlap*, 1944: 3.

*paszemüvege még kevésbé teszi szimpatikussá ezt a rosszul sikerült külsővel dicsekedő vitézt. Mennyit tett Horthy Miklós a Gömbös családért [...] most fia[...] nyilas karszalagot visel.*²⁴

Szálas Ferenc szárnysegéde

Gömbös Ernő előbb a várban, majd a Dunántúlon adminisztratív beosztásban teljesített szolgálatot. A miniszterelnökségen ismerősen mozgott, a tisztviselők is ismerték még abból az időből, „*amikor, mint hadapródiskolás növendék sűrűn fordult meg apja miniszterelnöksége idején a palota magánlakosztályában*”.²⁵ Szálas Ferenc dolgozószobájának előszobájában kapta meg asztalát. Itteni szolgálati idejéről Zánkai Péterné – aki ekkor Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettes mellett dolgozott – tanúként számolt be a népbíróságon: „*Gömbös Ernő igen nagy öntudattal látta el feladatát. Idős törzstiszteket vérlázító modorban tudott kidobni és kíméletlenül közölte velük, hogy a nemzetvezető egyszerűen nem fogadja őket. Szép László egyszer igen éles hangon utasította rendre modoráért. Marton Béla – Gömbös nyilas karszalagjára pillantva – megkérdezte tőle, hogy hogyan került be a pártba, hiszen ez a honvédségnél szigorúan tilos volt, Gömbös büszkén válaszolta, hogy ők ezzel nem törődtek, ő már régi tagja a pártnak összes ludovikás társaival együtt, akik most csapattisztek a legkülönbözőbb helyeken, és nagy segítségére voltak a pártnak a honvédség megdolgozásában és a hatalom átvételében.*”²⁶

Gömbös, ha nem is közvetlenül, de a későbbiekben cáfolta Zánkai Péterné szavait: „*Nem is voltam odahaza egyetlen pártnak tagja s nem fizettem semmiféle politikai jellegű tömörülésnek tagsági díjat. Nem tudom, hogy a magyar törvények e vonatkozásban tartalmazzanak-e passzust, de tudom, hogy a katona számára elsősorban mérvadó Szolgálati Szabályzat határozottan tiltja, hogy katona tényleges szolgálati ideje alatt párttag legyen.*”²⁷ 1987-ben ugyanezt erősítette meg: „*Szálasinak is az volt az álláspontja, hogy a katona ne legyen párttag.*”²⁸ Az, hogy a pártba nem lépett be, természetesen nem zárta ki azonosulását a Nyilaskeresztes Párt politikai nézeteivel: „*Már a Ludovikán nemzetiszocialista voltam, az egész Ludovika az volt akkor*” – vallotta 1945. október 7-én a HM Katonapolitikai Osztályán.²⁹

1944. november 11-én századossá lépett elő,³⁰ majd a kormányservek a Vas vármegyei Velem községbe költöztetése után a település állomásparancsnoka lett.³¹ Itt

24. Gosztonyi, 1992: 206.

25. *Kossuth Népe*, 1945a: 5.

26. Sipos, 1999: 97.

27. Gömbös, 1958: 9.

28. Szakály, 1987: 7.

29. ÁBTL 3.1.9. V-32.000/1.

30. Szakály, 2001: 114.

31. Pálffy, 1990: 66.

előbb a Somogyi-, majd a Wölfer-villában lakott.³² A kormány több tagja a Stirling-villában kapott szállást, köztük Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettes és Beregffy Károly honvédelmi miniszter. Gömbös Ernő naponta járt jelentéstételre, amikor a hadieseményekről híreket kapott.³³ Pozíciójával azonban nem volt megelegedve, „...úgy gondoltam, hogy másutt hasznosabb tevékenységet tudnék kifejteni s ezért a katonai iroda főnökén keresztül megkértem a Nemzetvezetőt, hogy váltson fel jelenlegi beosztásom alól és küldjön a harctérre. A Nemzetvezető, aki akkor Brannbergbányán tartózkodott, azt üzentte vissza, hogy van már elég kitüntetésem, maradjak tehát nyugton és teljesítsem feladatomat ott, ahová rendelt.”³⁴

Velemből 1945 márciusában a kormány a Német Birodalomba települt át, ahol a bajorországi Grafenauban felügyelte a tervezett főhadiszállás kiépítését, valamint Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyetessel szemrevételezte, hol lehetne a legbiztonságosabban elrejtteni a koronázási ékszereket.³⁵

1945. május 2-án Szálasi bizalmi küldetéssel bízta meg dr. Jancuskó Gábor százados pártvezető-helyettest, akinek kíséretében Gömbös is útra kelt. „A legfontosabb feladatom a pápához és a nyugati szövetségesekhez írt nemzetvezetői memorandum eljuttatása volt. Az előbbit Stebinac zágrábi érseken, míg az utóbbit Mihalovic tábornokon keresztül kellett volna eljuttatnia Jancusko Gábornak, a pártvezető helyettesének. [...] Stepinacnak sikerült is átadni a memorandumot, Mihalovichhoz nem jutottunk el, de a németek segítségével át tudtuk adni egy szerb századosnak, aki a maga részéről összeköttetésben állt velük.”³⁶ A memorandumokon keresztül Szálasi ismertetni kívánta a magyar királyi kormány, valamint a Nyilaskeresztes Párt és Hungarista Mozgalom hivatalos álláspontját a Németország háborúvesztésével előállt helyzetben.³⁷ „Tájékoztatta az angolszászokat kormánya alkotmányjogi helyzetéről, összefoglalta a hungarizmus lényegét, és figyelmeztette Angliát, hogy Európában tradicionális befolyását Oroszország veszélyezteti, továbbá felajánlotta szolgálatait az angolszászoknak. Felhívta figyelmüket azokra a Németországba menekült magyar csoportokra, amelyek a Szovjetunióval szemben az angolok oldalára állhatnának.”³⁸

Mindeközben a kormányiszervek már a Salzburg melletti Mattsee községbe települtek.³⁹ Ide érkezett Gömbös jelentést tenni, de a kormány tagjait a megszálló hatóságok akkorra már letartóztatták. Mérlegelve helyzetét arra a megállapításra jutott, hogy hivatalos katonatisztként – mint aki politikával aktívan soha nem foglalkozott – őt nem

32. Uo.

33. Pálffy, 2001: 71.

34. Gömbös, 1958: 8–10.

35. Szakály, 1987: 7.

36. Uo.

37. Rozsnyói, 1994: 76–77.

38. Karsai, 2016: 597.

39. *Út és Cél*, 1992: 5–8.

vádolhatják semmivel a genfi egyezmények értelmében, legfeljebb hadifogolytáborba kerülhet, ezért önként jelentkezett az amerikai parancsnokságon.⁴⁰

Amerikai fogságban

Jelentkezése után továbbra is szabadon élt, csak június végén tartóztatták le, miután 1945. június 19-én Vörös János, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere 28.611/el. vkf. ü–1945. számú rendeletével 46 tiszt mellett – mint háborús bűnöst – közigazgatási úton lefokozta és a Honvédség kötelékéből kicsapta.⁴¹ Ekkor – saját elbeszélése szerint – átadták az amerikai hírszerzés, a Counter Intelligence Corps (CIC) magyar osztályának, amit Himler Márton ezredes vezetett, és ami a magyar háborús bűnösök felkutatásával foglalkozott. Itt a magyar háborús bűnösök listáján szereplők kihallgatását egy különítmény kezdte meg, amely egy hadnagyból, egy civilből és két amerikai katonából állt. Mivel nem adott megfelelő válaszokat a feltett kérdésekre, elkülönítették a fogvatartottaktól, és egyik éjjel bevitték az alakulat őrszobájára. *„Azután az ott tartózkodó kb. 15-20 fő őrszemélyzet jelenlétében – emlékezett vissza a történetekre – a két katona és a zsidó [a kihallgatását végző különítmény civil tagja] verni kezdtek. Őklükkel az arcomba és fejemre és a két katona ezenkívül lecsatolt deréköveikkel a hátamra és hátsó felemre. Ezalatt a jelenlévő őrszemélyzet tagjai letépték kitüntetéseimet és részben rendfokozat jelzéseimet, melyeket – nyilván souvenir-nek – eltettek. A veréssel lényegileg azt akarták elérni, hogy mondjam meg a két keresett személy tartózkodási helyét. A pártvezető-helyettesről tudtam, hogy Salzburgban van, a belügyminiszter tartózkodási helyéről fogalmam sem volt. Miután a kb. 20 percig tartó verés ellenére a feltett kérdésekre nem adtam meg a kívánt választ, pisztolyt nyomtak az oldalamba azzal, hogy elsütik, ha nem beszélek. Mivel ezt a módszert sem koronázta siker, megunták a dolgot és elvittek a plébániára, ahol a csoportvezető hadnagy akkor úgy látszik Strasser kanonokot hallgatta ki. A zsidó jelentette a fáradtságának eredménytelenségét. A hadnagy a pap előtt láthatóan szégyelte állapotomat s elvezetett embereivel Mattsee község fogdájába, ahol 3 vagy 4 napig maradtam. Sem a civilt, sem katonáit azonban nem intette le.”* Az események kapcsán Gömbös megjegyezte azt is, hogy *„jellemző az amerikai hírszerző, illetve elhárító szervek nagyszerű működésére, hogy a pártvezető helyettes ezidőben Salzburgban saját neve alatt bejelentve élt, míg a belügyminiszter már régen valamely amerikai táborban sínylődött”*.⁴²

Amikor magyar újságírók szeptemberben interjút készítettek Himler Mártonnal, felvetődött a kérdés, hogyan viselkedtek az elfogott magyarok. Himler válasza szeptember 30-án több szövegváltozatban is megjelent a magyar lapokban, de tartalmukat tekintve egybehangzók voltak a közlések. *„Mind gyáván. Nem volt közöttük*

40. Uo. 6.

41. *Honvédségi Közlöny*, 1945: 171.

42. Gömbös, 1958: 9.

egyetlen önérzetes ember sem, aki akárcsak félszóval is vállalni merne volna azt, amit tett. Szálasival, Sztójaival és minisztereivel beszéltem. Természetesen egyiküknek sem tetszett az elfogadás. Egy kérése volt mindnek, hogy ne szállítsuk őket Magyarországra, hanem ha felelősségre akarják vonni, állítsák őket nemzetközi bíróság elé. Az egyetlen félig tisztességes megjegyzés, amit hallottam, a fiatal Gömbös Ernőé volt. Ő azt mondta, hogy meggyőződésből harcolt az orosz ellen és mindenkivel szövetkezik, aki neki erre a harcra szövetséget nyújt.⁴³ Máshol: „A nyilasok gyáván viselkedtek, amikor elfogták őket. Mind azt kérte, hogy ne szállítsuk őket Magyarországra, hanem inkább nemzetközi bíróság elé szeretnének állni. Egyedül Gömbös Gyula fia, Gömbös Ernő viselkedett határozottan, kijelentette, hogy meggyőződésből harcolt az orosz ellen.”⁴⁴

Gömbös Ernő életének egyik legismertebbé vált mozzanata, hogy a Szent Korona ládájának kulcsát nála találták meg. Gömbös szerepe meglehetősen jelentéktelen, különösen annak fényében, hogy ekkor már a láda mindössze a palástot tartalmazta. Hogyan is jutott egy apró fejezet Gömbös Ernőnek a Szent Korona történetében? A magyar államiság szimbólumának menekítéséért felelős Pajtás Ernő ezredesnek április 25-én Szálasí azt az utasítást adta, hogy Szőlóssy Jenő miniszterelnök-helyettes közreműködésével rejtse a föld felszíné alá a koronát. Ez április 26-ról 27-re virradóra meg is történt Matseeban. Május 2-án a koronaórség Matseetől északnyugatra, a mintegy 2 km-re lévő Zellhof nevű külterületi misszióházba települt át, ahol a megérkező amerikai csapatok május 6-án őrizetbe vették őket, és az augsburgi hadifogolytáborba szállították át a foglyokat. A birtokukban lévő koronaládát lefoglalták, de Pajtás ezredes nem árulta el, hogy az már csak a palást rejt, csak azt, hogy a láda kulcsait Gömbös Ernőnek adta át,⁴⁵ de az ő hollétéről nem tudott számot adni.⁴⁶

Az amerikaiak rövid idő alatt kiderítették, hogy Gömböst a salzburgi Landesgericht börtönbe vitték, ahol Himler Márton megfogalmazásában „hosszas huzavona”, illetve „kínos hallgatások” után július 24-én átadta a kulcsokat a budapesti származású, magyarul jól beszélő amerikai Granville (más írásmódok szerint: Granwille, Greenwald) CIC-hadnagyoknak.⁴⁷ „Engem nagyon szépen megkért – írja Himler –, hogy hagyjam őt magára a fogollyal, mert olyan bizalmas természetű a feladat, hogy az csak őrá és a 7. hadseregére tartozik. Természetesen átmentem egy másik szobába, és ott várahoztam. Hogy mi történt, azt nem tudom, de el tudtam akkor is képzelni, s Granville azóta sem tagadta. Egy idő múlva csengetett a börtönőrnek, hogy vihetik a rabot a cellába, s mosolyogva nyitotta rám az ajtót, kezében három kulcsot lebegtetve. Megmagyarázta, hogy csak azért akart Gömbössel egyedül maradni, mert nem volt benne biztos, hogy jó nyomon van-e, s hogy a Szent Korona kulcsait valóban megtalál-

43. Kossuth Népe, 1945b: 1.

44. Népszava, 1945a: 3.

45. Más forrás szerint a kulcsokat Szőlósi Jenő kapta, és ő adta át azokat Gömbös Ernőnek. Fiala, 1978: 2.

46. Somorjai, 2012: 38.; Gárdos, 1967: 4.; Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978: 2.

47. Gárdos, 1967: 4.; Magyarország, 1971: 13.

ja. *A három kulcsot a százados a ruháiba varrta, ezért nem találták meg nála, amikor elfogatása után a zsebeit kikutatták és ingóságait elvették.*⁴⁸

Gömbös ezzel szemben – Himler Márton visszaemlékezésére reagálva – a következőket állította: *„Ez nem felel meg a valóságnak, mert a tárgyban sem hosszú, sem kínos, sem kihallgatások sorozatáról nem volt szó. Ha jól emlékszem, Granville hozott le egyszer ez ügyben a salzburgi Landesgericht cellájából. Kérdésére, hogy hol vannak a láda kulcsai, azt válaszoltam, hogy azt neki jobban kell tudnia, mint nekem, mert a fogházba való beszállításom alkalmával elvettek tőlem minden nálam volt tárgyat. A kihallgatás ezzel befejeződött, még öt percig sem tartott.*”⁴⁹

Kiadatása és kihallgatása

Letartóztatása után bő három hónappal az Egyesült Államok kiadta Magyarországnak. A magyar háborús bűnösök fogadására 1945. október 3-án került sor. Délelőtt 10 óra 15 perckor megszólalt Szűcs János néppügyész telefonja. A vonal túlsó végén Salzburg jelentkezett: *„Szálasi tiz háborús főbűnös társával elindítottuk Budapest felé!”* Déli 12 óra előtt néhány perccel érkeztek a mátyásföldi repülőtérré az orosz, amerikai, angol és magyar újságírók, valamint egy *„hatalmas teherkocsiból átalakított rabomobil”*. Pontosan 12 órakor tűnt fel a horizonton a kétmotoros *H 315.126 4 J* jelzésű *Douglas* bombázó repülőgép, amely tíz órakor szállt fel Salzburgban.⁵⁰

A háborús bűnökkel vádolt magyar politikusokat és katonatiszteket háromnegyed háromkor adták át a magyar hatóságoknak.⁵¹ A repülőgépből egymás után léptek ki a foglyok, közülük utolsó elöttiként – Szálasi előtt – Gömbös Ernő egy német táborigazgatóval. A repülőgép ajtajában a foglyokról az amerikai kísérek – köztük a már említett Granville hadnagy – levették a szíjbilincset, majd Péter Gábor vezérőrnagy, a Budapesti Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának vezetője személyesen cserélte azokat rézbilincsré, így szálltak fel a rabomobilba.⁵² Az Andrássy út 60-ba induló kocsiban két hosszú padon ültek le, a jobb oldali sor utolsó helyén foglalt helyet Szálasi, mellette Gömbös Ernő, szemben vele Imrédy Béla.⁵³

Gömbössel kapcsolatban a Politikai Rendészeti Osztályon mindössze azt kívánták tisztázni, hogy miért éppen ő lett Szálasi szárnysegéde.⁵⁴ Már aznap este kihallgatta Péter Gábor.⁵⁵ Miután megállapították, hogy Gömbös szerepe abban merült ki,

48. Szabó, 1978: 6.

49. Gömbös, 1958: 9.

50. Hajdu, 1945: 1.; Mátrai, 1945: 1.

51. Mátrai, 1945: 1.

52. *Népszava*, 1945b: 1.

53. Kelemen, 1945: 3.

54. Mátrai, 1945: 1.

55. *Kossuth Népe*, 1945d: 1.

56. Zsolnai, 1945: 2.

hogy ő létesített kapcsolatot Szálasi és a tisztikar között, nem tartották tovább az Andrassy út 60-ban, és másnap (október 4-én) átszállították a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályára a további vizsgálat lefolytatása és bűnperének előkészítése végett.⁵⁷

A Katonapolitikai Osztályon újabb kihallgatások következtek. A sajtó mindeközben napról napra beszámolt a háborús bűnösök perének előkészítéséről, Gömbös esetében lényegében a történeteknek megfelelően tárva háborús szerepét a nyilvánosság elé. Amint arról a *Kossuth Népe* beszámolt, Gömbös elmondta, hogy bizonyos mértékig félt is Szálasitól, mert „végeredményben apja közbelépésére dobták ki Szálasi a vezérkarból”.⁵⁸ Vajda István tollából 1945. október 12-én a *Világosság* olvasói arról is informálódhattak, hogy „véletlenül [sic!] sodródott a nyilaskeresztesek mellé és pusztán »emlékezetes és jóhangzású« neve miatt lett Szálasi szárnysegéde. A Horthy-proklamáció után tovább akart harcolni és olyan katonákat keresett, akik hajlandók a végső győzelemig küzdeni. »Egészen április közepéig hittem a németek katonai fölényében. Akkor megnéztem egy térképet és hirtelen egy szemvillanás alatt megvilágosodott előttem: ezt a háborút a németek elvesztették.«” A tudósítás szerint Szálasi mellett csak reprezentatív szerepet játszott, és május 2-án, amikor utolsó futárszolgálatával bízta meg, „már nem volt kedve az egészhez”.⁵⁹

Politikai nézeteit fogva tartása során sem rejtette véka alá: „*A nemzetiszocializmus eszméit ma is helyesnek tartom – mondta kihallgatóinak – és azokkal rokonszenvezem. Nem tudom feltételezni, hogy Szálasi annak idején a hiúság vágya vitte volna uralomra, és nem az a meggyőződése, hogy Magyarországot meg tudja menteni. Mind Szálasiiban, mind Hitlerben, mint a Szovjet elleni harc felelős vezetőjében megbíztam. Azért támogattam minden erővel a nyilas uralmat, mert az volt a meggyőződésem, hogy az teljesen helyes, és ez az egyetlen mód Magyarország megmentésére.*”⁶⁰ Miután a Katonapolitikai Osztály befejezte kihallgatását, október 11-én átszállították a Népügyészségre.⁶¹

A *Kis Ujság* arról adott hírt, hogy saját szerepének ismertetésén túl nem volt hajlandó senkire sem terhelő vallomást tenni. A napilap értesülése szerint október 19-én papírt, ceruzát kért, és a következő – a vizsgálati jegyzőkönyvekben foglaltaknak elmentmondó – sorokat jegyezte le: „*Tudom, hogy önök engem nyilasnak tartanak. Tudom, hogy önök gyűlölik a nyilasokat. Biztos vagyok benne, hogy fel akarnak akasztani. Pedig soha nem voltam nyilas [sic!] és soha senkit nem bántottam. Egyébként pedig nem vagyok hajlandó vallani egyetlen társamra sem, akiket jó magyar embereknek tartok, nem vagyok hajlandó bajt okozni.*”⁶²

57. *Kossuth Népe*, 1945c: 3.; *Világosság*, 1945: 2.

58. *Kossuth Népe*, 1945d: 1.

59. Vajda, 1945: 1.

60. Rainer, 2018: 165.

61. *Szabadság*, 1945: 3.

62. *Kis Ujság*, 1945: 1.

November 8-i kihallgatásán ismét hitet tett eszméi mellett: „*A nemzetiszocializmus alapelveit helyesnek tartottam és véleményem most sem változott meg. A nemzeti szó azt jelenti, hogy Magyarország minden tekintetben szuverén állam. A szocialista szó azt jelenti, hogy minden magyar állampolgár egyenlő jogú és jólétre tarthat igényt. [...] A zsidókérdésben az a véleményem, hogy a zsidókat ki kellene telepíteni az országból, mert idegen testet képeznek faji különbözőségük miatt. Fő hibájuknak azt tartom, hogy a gazdasági élpozíciókat elfoglaló zsidók antiszocialista magatartást tanúsítottak. E tekintetben őket – a múltat figyelembe véve – javíthatatlannak tartom. Szólasit idealistának tartom és jelenleg is szeretem és nagyra becsülöm. A nemzetiszocialista eszme nem bukott meg, és előbb-utóbb győzedelmeskedni fog.*”⁶³

1945 decemberében dr. Ries István igazságügy-miniszter engedélyével Németh József, a *Kossuth Népe* munkatársa felkereste a Szálasi-éra fogva tartott politikai és katonai vezetőit a Markó utcai fogházban. Az Alföldy László alezredes igazgatta, nem egészen 300 férőhelyes büntetés-végrehajtási intézményben ekkor több mint 1200 foglyot helyeztek el. Az épület második emeletének bal oldali keresztfolyosóján kisebb-nagyobb cellákban hármásával, tízesével kaptak helyet a rabok. Gömbös Ernő Rátz Jenő volt miniszterelnök-helyetessel; Beregfy Károly volt honvédelmi miniszterrel; Ruszkay Jenővel, a XVII. SS-hadtest volt parancsnokával; Hubay Kálmánnal, a Nemzetvezető Munkatörzse Kultúriroda volt vezetőjével; Boucz Béla volt vidéki rendőr-főkapitánnyal, Csia Sándorral, a háromtagú nyilas kormányzótanács volt tagjával; Görgey Vincével, a Hunyadi SS-hadosztály volt vezérkari politikai tisztjével és Pálffy Fidél volt földművelésügyi miniszterrel került egy cellába.⁶⁴ A foglyok „*kényelmét*” 3 vaságy és 8 szalmazsák szolgálta. Németh József leírása szerint Gömbös magába roskadtan ült katonaköpenyébe burkolózva. Amint azt Pálffy elmondta, volt, hogy napokig nem hallották szavát. Ahogyan a *Kossuth Népe* újságírója megjegyezte, „*semmiféle megtiszteltetést nem érez abban, hogy főhadnagy létére három tábornokkal, köztük két honvédelmi miniszterrel van közös cellába zárva*”.⁶⁵

63. Rainer, 2018: 165–166. Kőváry Ernő, a Katonapolitikai Osztályon dolgozó főhadnagy – aki 1944-ben állt át a Vörös Hadsereghez, részt vett Miskolc ostromában, és még ebben az évben belépett a Magyar Kommunista Pártba – jelenen volt Gömbös kihallgatásán. Emlékeiben számos ellentmondás mutatkozik a korabeli hírekkel. Ő úgy idézte fel a történeteket, hogy közvetlenül a Katonapolitikai Osztály vette át Gömböst az amerikaiaktól. „*Egy papírt tettünk elé: írja le nekünk minden részletre kiterjedő önéletrajzát. Másnap reggel egy összehajtott papírlapot küldött föl nekünk a foglárval. Az állt benne: »Maguk valamennyien Moszkva vörös bérencéi, és én nem írok semmit sem maguknak. Gömbös Ernő őrnagy«.*” Az állítással kapcsolatban megállapítható, hogy Gömbös csak századosként írhattott alá bármit, másrészt – amint arról számos újságcikk is tanúskodik – saját szerepvállalásáról bizonyosan beszélt a nyomozóknak. Kőváry, 1989: 92.

64. Cellatársai közül egyedül dr. Buócz Béla nem érte meg az ítélethirdetést, megromlott egészségi állapota 1946-ban a halálához vezetett. Rátz Jenő volt az egyetlen, akinek a halálos ítéletét életfogytiglanra módosították, de a börtönben súlyosan legyengült, és 1952-ben elhunyt. A felsoroltakon 1946-ban hajtották végre a halálos ítéletet, Görgey Vince kivételével, rajta 1948-ban.

65. *Kossuth Népe*, 1945e: 1.

Tárgyalása 1946. január 12-én

Bár saját elmondása alapján fogva tartása során nem bántalmazták,⁶⁶ a fogva tartás során egészségi állapota megromlott, és testsúlya 45 kg-ra csökkent. Kihallgatását már 1945. október 13-ra befejezték, de tárgyalására csak 1946. január 12-én⁶⁷ került sor a Markó utcában⁶⁸ a Barta-tanács előtt.⁶⁹

A vád szerint Gömbös Ernő 1944. október 15-e előtt, a Haditechnikai Intézet hallgatójaként Horthy proklamációjának elhangzását követően csatlakozott azokhoz a katonákhoz és pártszolgálatosokhoz, akik a háború továbbfolytatása mellett döntöttek. A várba sietett, érintkezésbe lépett Szálasival, és elfogadta tőle a parancsőrtszti állást.⁷⁰ További vádpontként a Szálasitól 1945. május 2-án kapott megbízatása szerepelt, melynek értelmében dr. Jancsuskó Gáborral a már fentiekben tárgyalt expozét kellett eljuttatnia az angolokhoz.⁷¹ Gömbös Ernőt tehát egyáltalán nem vádolták koholt vagy köztörvényes bűntettek elkövetésével, mindössze a tényként megállapított szerepvállalásának megítélését és szankcionálását tűzte ki feladatául a népbíróság.

A vádlott kihallgatása után a tanúvallomásokra kerül sor. Röder Vilmos főhadnagy után az elnök Szálasi Ferencet szólította a tanúk padjára. A volt nemzetvezető elmondta, hogy Gömbös mellette teljesített szolgálatot, megbízott benne, mert politikailag feddhetetlennek tartotta, továbbá kijelentette, a dr. Szögi Géza által megfogalmazott⁷² expozéval a magyar ügyet kívánta szolgálni. Dr. Zboray Sándor kirendelt védő indítványozta Vörös János volt honvédelmi miniszter kihallgatását is, de a tanács elvetette az indítványt. A perbeszéd elhangzása után Gömbös Ernő szólalt fel az utolsó szó jogán, majd a bíróság félórás tanácskozás után kihirdette az ítéletet. Két rendben találták bűnösnek, amiért nem jogerősen tíz év fegyházbüntetésre, vagyonának elkobzására és állásvesztésre ítélték.⁷³ A népbügyész súlyosbításért, a védő enyhítésért fellebbezett.⁷⁴

Védője munkájával Gömbös és környezete is elégedett lehetett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a következő eset: amikor január 25-én Szálasi a zárkájában beszélhe-

66. Kő, 2007: 5.

67. Gergely, 2001: 18. Az itt szereplő további adat, miszerint „a börtönből csak az 1956-os forradalom idején szabadult”, nem helytálló. Ugyanez a téves információ szerepel Kovács Tamás „A nyilas emigráció 1945–1998” c. cikkében is. Kovács, 2008: 65.

68. Karsai–Karsai, 1988: 36.

69. Szerencsés, 2009: 50.

70. *Népszava*, 1946a: 3.; *Világ*, 1946a: 3.

71. *Népszava*, 1946a: 3.

72. Szálasi vallomása alapján február 5-én dr. Aczél Endre népbügyész pótvádíratot adott ki, amelyben vádat emelt Szögi Géza ellen, „mert cselekedete a népek háború utáni megbékélésének veszélyeztetésére alkalmas” volt. *Délmagyarország*, 1946a: 3.

73. *Világ*, 1946a: 3.; *Kossuth Népe*, 1946a: 4.; *Makói Népiújság*, 1946: 1.

74. *Szabad Nép*, 1946a: 2.

tett dr. Kiss Károly volt székesfővárosi tiszti ügyésszel a védőválasztásról, Kiss azt javasolta, hogy vesse el, akiket mindaddig számba vett, és válassza Gömbös Ernő védőjét, „aki Gömbös szerint igen lelkiismeretes, komoly, a részletekbe menő, ami ezekben a perekben igen fontos”. A javaslatot megfogadva Szálasi is dr. Zboray Sándor védelmére bízta magát.⁷⁵

A jogerős ítéletet a NOT Bojta-tanácsa másodfokon 1946. április 13-án hozta meg. Helyben hagyták a korábbi döntést,⁷⁶ figyelembe véve „a két világháború közötti katonai nevelés alacsonyrendűségét, antihumanizmusát, a Szovjetuniót ostobán rágalmozó és annak gyűlöletét hirdető irányát, melynek keserű gyümölcsei megmutatkoztak a tisztikarnak és elsősorban a vezérkarnak a kormányzói szózatra tanúsított felháborító magatartásában is. Ennek a nevelésnek a produktuma a vádlott is, kinek szellemi képességei ezenfelül jóval az átlagon alul vannak.”⁷⁷

Szökés a Csillagból

A jogerős ítélet meghozatala után Gömbös Ernőt már aznap – 1946. április 13-án – átadták a népügyészségnek, ahonnan a szegedi Csillagbörtönbe szállították a kiszabott büntetés letöltése céljából. Öt hónap eltelte után ismét az országos sajtó figyelmének kereszttüzebe került. 1946. szeptember 19-én délután udvari sétája alatt – amit a börtönigazgatóság későbbi vizsgálatának megállapítása szerint egy fogházőrmester szabálytalanul engedélyezett számára⁷⁸ – észrevette, hogy az egyik fal melletti asztalosműhely épületében dolgozó munkások hosszú létrát hagytak hátra maguk után. Ekkor gyors elhatározásra jutva, a létrát kihozta, és felmászott rajta a barakk tetejére. Miután felért, maga után húzta a létrát, ami elég hosszú volt ahhoz, hogy áthidalja vele a tető és a börtönfal közti 1 m 20 cm-es távolságot, és a kőfal gerincét borító szögesdrótsövényre fektesse azt. Miközben a létrán mászott, az udvar másik sarkából egy börtönőr észrevette ugyan, de nem volt felszerelve éles lőszerezellel, így nem tudta a szökést megakadályozni. Gömbös közben felért a fal tetejére, majd kezével függeszkedve a fal pereméről leugrott a Pozsonyi Ignác utcába.⁷⁹

Az őrség azonnal körülzárta a börtönt övező utcákat, de nem sikerült a szökevény nyomára akadni.⁸⁰ A szegedi politikai rendőrség azonnal végigrazziázta a várost, közlétevé Gömbös Ernő személyleírását és viseletét: 30 éves, 185 cm magas, szőke hajú,

75. Karsai, 2016: 703.

76. *Világosság*, 1946: 2.; *Kossuth Népe*, 1946b: 4.

77. BFL XXV.2.b – 1945 – 13058, NOT. 1.2101/1946.

78. *Délamerikai Magyarország*, 1946: 3.

79. *Délmagyarország*, 1946d: 3.; *Délmagyarország* 1946b: 2.; *Út és Cél*, 1992: 7–8.

80. *Szabad Nép*, 1946b: 8.

kék szemű férfi, aki rövid nadrágban, sárga ingben és szandálban (más forrás szerint sárga bilgeri csizmában)⁸¹ hagyta el a büntetés-végrehajtási intézmény területét.⁸²

A hír már aznap délután futótűzként terjedt Szegeden.⁸³ Két nappal később a *Népszava* az Igazságügyi Minisztérium Börtönügyi Osztályától kért bővebb tájékoztatást az esetről, de ekkor még eredménytelenül, ugyanis hivatalos jelentés mindaddig nem érkezett a történetekkel kapcsolatban.⁸⁴ Az említett osztály azonnal táviratot küldött, amiben a szegedi börtönt jelentéstételre szólította fel. Az igazgatóság először telefonon közölte a vizsgálat eredményét,⁸⁵ miszerint a szökést első következtetések szerint előkészítették, és annak véghezvitelében egyrészt fogolytársai segítettek, másrészt az utcáról is csak cinkosai közreműködésével tűnhetett el nyomtalanul.⁸⁶ Nem könnyítette meg a vizsgálatot, hogy cellatársai hasonlóról számoltak be, amiről 1945 decemberében Pálffy Fidél: alig érintkezett velük, napokig nem váltott szót senkivel.⁸⁷ A feltevésekkel szemben Gömböst nem segítette senki, legalábbis ő maga ezt állította az emigrációban: „*A szökésemben a jó Istenen kívül senki sem segített. Azt egyedül, minden külső vagy belső támogatás nélkül hajtottam végre.*”⁸⁸

Gömbös szökése nem az első volt a Csillagban, de leginkább ez az eset világított rá az ott, illetve annak nagyfai gazdaságában uralkodó biztonsági hiányosságokra. 1946. szeptember 21-én a *Délmagyarország* munkatársa felkereste Füzesy Béla őrnagyot, a börtön vezetőjét, közvetlenül tőle érdeklődve a sorozatos szökések okairól és az uralkodó állapotok orvoslására tett intézkedésekről. Füzesy arról számolt be, hogy a nyilasok annak idején szabadon engedték az ott őrzött rabokat, akik az intézményt teljesen kifosztották. Emiatt a rabok nem a szokásos rabruhát, hanem saját ruhájukat viselték,⁸⁹ ami miatt szökésük esetén nem ismerték fel őket az utcán. A fegyőrök száma is jóval kisebb, és felszerelésük is hiányos volt ekkor. Emiatt a 24 órás szolgálati időt felemelték 48 órára. Legnagyobb hiányosságként a börtönparancsnok két gépfegyvert vagy golyószórót említett, mert – mint mondta – „*ha ezek lettek volna például Gömbös szökésekor, akkor a lapok csak kísérletről számolhattak volna be*”. Ezenkívül a fegyőröknek kézfegyvereknek is híján voltak.⁹⁰

Szeptember 25-én, szerdán a hatóságok arról informálódtak, hogy Gömbös még Szegeden tartózkodik-e, de elővigyázatosságból értesítették az ország összes rendőr-

81. *Szegedi Kis Ujság*, 1946: 5.; *Szegedi Népszava*, 1946: 2.

82. *Szegedi Népszava*, 1946: 2.; *Szabadság*, 1946: 1.

83. *Kis Ujság*, 1946a: 5.; *Világ*, 1946b: 6.

84. *Népszava*, 1946b: 2.

85. *Kis Ujság*, 1946b: 2.

86. *Délmagyarország*, 1946b: 2.

87. *Kossuth Népe*, 1946c: 2.

88. Gömbös, 1958: 10.

89. A rabruhák pótlására mindössze kettő – később három – szövöszék állt rendelkezésre, de az ebből kikertült anyagokat elsősorban a külső munkán dolgozó rabok részére utalták ki. *Délmagyarország*, 1946e: 2.

90. *Délmagyarország*, 1946c: 3.

parancsnokságát és a határállomásokat is.⁹¹ Az első feltevések szerint Tolna megyébe indult, ugyanis Murgán, Kétyen, Lodományon, Szedresen és Medinán élt a Gömbös család rokonsága. A nyomozás során több bejelentés érkezett a hatóságokhoz, miszerint Murga környéki falvakban és erdőkben látták, azonban egyetlen olyan bejelentő sem akadt, aki több információval tudott volna szolgálni, így a nyomozás ezen a vonalon eredménytelen maradt. A Tolna megyei hajtóvadászattal párhuzamosan szigorúan ellenőrizték a nyugati és a déli határt is arra az esetre, ha ebbe az irányba venné útját. A határőrséget ellátták Gömbös Ernő sokszorosított fényképével és személyleírásával.⁹²

A nyomozás megindításával egyidejűleg Ries István igazságügyminiszter utasítást adott a minisztérium büntetőügyi osztályának, hogy a lehető leghigorúbban vizsgálják ki, kit terhel a botrányért a felelősség. Szeptember 28-án felfüggesztették Török Istvánt, a Csillagbörtön szolgálatvezető őrmesterét, aki engedélyezte Gömbös számára, hogy az udvaron tartózkodjon, anélkül hogy ezt a fogházorvos elrendelte volna. Szintén felfüggesztették azt a fogházőrt, aki töltény nélküli puskával látta el őrszolgálatát, így nem tudta megakadályozni a szökést. Vizsgálat indult az őrparancsnok ellen is, mert az őrségváltásnál kötelessége lett volna az őrség felszerelésének ellenőrzése. Az őrparancsnok kihallgatása során arról számolt be, hogy sok teendője miatt az utóbbi időben elmaradt az őrségek ellenőrzése.⁹³

A nyomozást folytató Katonapolitikai Osztály megállapította, hogy Gömböst Sándorfalva környékén látták, ahol a település környéki erdőkben bujkált. Az erdőszélen több embert megszólított, hogy milyen pártállású lakosai vannak a falunak, hány nyilas volt, és kik azok. A Katonapolitikai Osztály közlése szerint leginkább az érdekelte, hogy a volt nyilasok közül ki tartózkodik odahaza. A vizsgálat megállapítása szerint Baján keresztül a Dunántúlon folytatta útját.⁹⁴ Október 3-án a *Népszava* már felvetette: lehetséges, hogy Gömbös átjutott az osztrák határon.⁹⁵ Ezzel a sajtó érdeklődése szinte egyik napról a másikra megszűnt.

Az emigrációban

Miközben országszerte arcképes falragaszokkal és repülő különítményekkel keresték, bujdosva menekült keresztül Magyarországon. Ausztria francia megszállási övezetébe, Tirolba ment, ahol „előbb mezőgazdasági segédmunkás, majd raktáros és tolmács lett a francia csapatoknál”.⁹⁶ A francia őrség visszavonása után a német hadifoglyok

91. *Kis Ujság*, 1946b: 2.

92. *Délmagyarország*, 1946d: 3.

93. Németh, 1946: 1.

94. *Délmagyarország*, 1946d: 3.

95. *Népszava*, 1946c: 1.

96. Szakály, 1987: 7.

őrzésére különféle nemzetiségű katonákból fegyvertelen őrszázadokat toboroztak.⁹⁷ A magyar századot Lewalt-Jezierski László vezérkari őrnagy – a később Floridában megszervezett Petőfi Magyar Klub elnöke – szervezte, csendőrökből és honvédtisztekből. Gömbös ide jelentkezett, és itt kapott beosztást Faller (máshol Fallerberg) Béla álnéven.⁹⁸ A „*rumi őrszázadot*” – táborának az Innsbruck melletti Rum település adott otthont – 1947-től fokozatosan leépítették, majd 1949 végén feloszlatták.⁹⁹ 1949-ben Lewalt-Jezierski távozása után egy rövid ideig Gömbös lett az egység parancsnoka, azonban – feltételezhetően a század tagjainak világnézeti szembenállásából következően – hamarosan leváltották. 1948-ban ugyanis Henney Árpáddal és Tatár (Tarjányi) Imrével megalakította az emigrációs Hungarista Mozgalmat, ahol vezető szerepet vállalt.¹⁰⁰ A többség azonban a Horthyhoz hű Magyar Harcosok Bajtársi Közösségével (MHBK) szimpatizált.¹⁰¹

Leszerelését követően egy ideig Tirolban maradt, tanulmányokat kezdett az Innsbrucki Egyetemen, ahol közgazdász diplomát és doktori fokozatot szerzett.¹⁰² Salzburgban telepedett le, ahol sok magyar menekült élt, és magyar szervezetek is működtek. Életüket az évek során magyar ügynökök figyelték. Egy 1953. október 29-én kelt összefoglaló jelentés szerint Gömbös aktív szervezői tevékenységet folytatott az európai nyilas szervezetek között, és állandóan támogatta az MHBK-t, melynek szintén Salzburgban volt a központja.¹⁰³ Az ötvenes évek közepén Grazba költözött.¹⁰⁴

1956 után már érdemi politikai tevékenységet nem fejtett ki. „*Volt kiadói munkatárs, egy bútorgyár vezető munkatársa, majd nyugdíjazása előtt egy cég lerakatának igazgatóhelyettese.*”¹⁰⁵ 1980-ban Henney Árpád helyét Tatár Imre vette át a Hungarista Mozgalom élén, akinek helyetteseként továbbra is szerepet vállalt a nyilas emigráció szervezésében.¹⁰⁶ Ennek ellenére csak 1989. június 23-án törölték az állambiztonság nyilvántartásából. A hatvanas években a Dráva menti Steinfeldben élt, 1981-ben már Klagenfurtban.¹⁰⁷ Itt hunyt el 1992. május 10-én hosszan tartó, súlyos be-

97. Gömbös, 1958: 10.

98. Az álnév bizonyosan arra a Faller Bélára utal, aki Gömbössel egy időben volt a kőszegi Hunyadi Mátyás Reáliskola növendéke, és aki szintén eredményes résztvevője volt a Honvédség tisztí siverse-nyeinek.

99. Rainer, 2018: 249.

100. *Magyar Nemzet*, 2016. október 29. 20. Henney mellett Gömbös Ernő és Ludmann Emil – a Keresztény Magyarok Egyesülete elnöke – alkották a Hungarista Mozgalom operatív csoportját. Tóth, 2008: 75.

101. Rainer, 2018: 249.

102. *Út és Cél*, 1992: 8.; Rainer, 2018: 249.

103. Száraz, 2010: 82–84.

104. Rainer, 2018: 249.

105. Szakály, 1987: 7.

106. Tóth, 2008: 232.

107. Rainer, 2018: 249–250.

tegség után, 76 éves korában.¹⁰⁸ Az emigrációs Hungarista Mozgalom saját halottjának tekintette: „*Állj meg magyar, állj meg testvér! Állj meg egy percre az élet rohanása közepette, emeld le süveged s tisztelettel monddjád búcsú Isten-hozzádodat Gömbös Ernő emléke előtt*” – emlékezett meg róla dr. Fekete István a Hungarista Mozgalom központi lapjának 1992. július–augusztusi számában.¹⁰⁹ Hamvait 1992. augusztus 3-án délelőtt 11 órakor helyezték örök nyugalomra – végakarata szerint – Budapesten, a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben édesapja sírjába.¹¹⁰

Összegzés – Gömbös Ernő megítélése

Az általános gyakorlattól eltérően ezúttal nem kezdem, hanem zárom soraimat a téma kutatástörténetével, ugyanis Gömbös Ernő személyének megítélése leginkább ezáltal közelíthető meg. Életútjának kutatását és kutathatóságát Szakály Sándor hadtörténész alapozta meg, aki 1986-ban kezdett a Gömbös-kutatásba. Bécsi ösztöndíjas tartózkodásakor megismerkedett az egykori miniszterelnök fiával, életpálya-interjúkat készített vele,¹¹¹ és rávette, hogy apja – birtokában lévő – hagyatékát¹¹² adja át a magyar államnak.¹¹³ „*A nyilas-hungarista emigráció néhány tagjával [...] interjúkat készíthettem, és Gömbös Ernő hagyatékát a vele történt megállapodás alapján halála után a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum számára Magyarországra hozhattuk.*”¹¹⁴

Gömbös politikai nézeteiről a *Reform* újságírója kérdezte Szakály Sándort 1992-ben, feltéve a megkerülhetetlen kérdést: „*Nyilas volt?*” A történész válaszában egyértelműen fogalmazott: „*Nem. [...] Azt hiszem, hogy egy Mussolini-típusú országot képzelt maga elé, de több párt működésével, biztosítva a kormányzó párt kizárólagos hatalmát. Ezt én messze állónak tekintem mind a diktatúráktól, mind a fasizmustól. De mindenképpen jobboldali radikalizmus volt.*”¹¹⁵

Gömbös Ernő életére és politikai nézeteire vonatkozóan újabban Rainer M. János történész munkáját kell megemlíteni,¹¹⁶ aki számos releváns forrást publikált az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában és Budapest Főváros Levéltárában őrzött iratokból. E források tanulsága szerint bár párttag nem lett, meggyőződésből vallotta és hangoztatta is nemzetiszocialista nézeteit, továbbá ezek is igazolják, hogy a háború után Nyugaton „*a Henney-féle nyilas emigrációhoz kapcsolódott*”.¹¹⁷

108. *Bajtársi Levél*, 1992: 9.

109. *Út és Cél*, 1992: 3.

110. *Magyar Nemzet*, 1992: 12.

111. Széchenyi Könyvtár Történelmi Interjúk Videótára.

112. HL VII/252.

113. *168 óra*, 2002: 21.

114. Szakály, 2008: 71.

115. *Reform*, 1992a: 11.

116. Rainer, 2018.

117. Uo. 250.

Gömbös a nyilas hatalomátvétel után nem egyszerűen a harcot folytatni kívánók csoportjához csatlakozott, élete végéig hű maradt és kiállt hungarista nézetei mellett, bár már vitézi cím várományosként is Horthy kormányzónak tett esküt. A már említett Bárczy István meg is jegyezte emlékiratában Gömbös szerepvállalása kapcsán: „Milyen kacskaringós, hosszú esküt tettek ezek a vitézek, hogy milyen hűek lesznek a kormányzóhoz, a vitézek főkapitányához...”¹¹⁸

E gondolat mentén érdemes egy kis kitérőt tenni. Magyarország német megszállása (1944. március 19.) a Vitézi Rend tagjai számára is ellentmondásos helyzetet teremtett. Az ország szuverenitása az idegen csapatok jelenléte következtében megszűnt, de a kormányzó – egyben a vitézek főkapitánya – hivatalában maradt, ami a legtöbbször számára elfogadhatóvá tette az új viszonyokat.¹¹⁹ Október 16-án Horthy lemondása ismét új kérdéseket vetett fel, de már október 17-én Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettes megbízta Csukonyi Ferenc ezredest, a Vitézi Rend főszéktartóját az Országos Vitézi Szék vezetésével,¹²⁰ aki másnap közzétett felhívásában minden vitézt a harc folytatására szólított fel: „*A Vitézi Rend parancsot ad minden vitéz részére, hogy a nemzet válságos óráiban arról a vitézségről és fegyelemről tegyenek tanúbizonyságot, amellyel fajtájuknak tartoznak. A Vitézi Rend tagjai legkiválóbb harcosszékei annak az országnak, amely válságos pillanatban soha nem sajnálta vérért áldozni a hazáért. Megparancsolom minden vitéznek, hogy a honvéd vezérkar főnökének parancsa értelmében a harcot tovább folytassa, a belső rend fenntartási munkájában példaadóan, áldozatot nem kímélve úgy járjon el, mint annakidején a csaták viharában. Az összes vitézi szervekhez beosztott tisztek, tisztviselők, alkalmazottak azonnal kötelesek szolgálati helyükön jelentkezni és olyan munkát kifejteni, hogy a magyar nemzetiszocialista munkaállamban azt a méltó helyet foglalhassák el, amely érdemeik következtében méltán megilleti őket. Az Országos Vitézi Szék Főszéktartója, mint megbízott OVSZ vezető. Kitartás! Éljen Szálasi!*”¹²¹

A Szálasi-kormányban és a Honvédségben is több vitéz vállalt szerepet: Hellebronth Vilmos a termelés folyamatos vezetésével megbízott tárca nélküli, Szakvári Emil iparügyi miniszter lett. 1944 végén, amikor a kormányt Nyugat-Magyarországra, majd Ausztriába települt át, kisbarnaki Farkas Ferenc – a Vitézi Rend későbbi harmadik főkapitánya – 1944. október 23-a és 1945. január 8-a között az országos elhelyezési kormánybiztosi pozíciót vállalta. Magyarossy Sándor nyugállományból visszatérve vezérezredessé lépett elő, és németországi magyar kormánybiztosi kinevezést kapott. Vagyis egyáltalán nem számított kirívó esetnek, hogy egy vitéz a Horthy-ra tett esküje ellenére közvetlenül a nemzetvezető mellett teljesítsen szolgálatot.

118. Gosztonyi, 1992: 206.

119. A Vitézi Rend viszonyáról a megváltozott katonai, politikai helyzetben bővebben lásd: Tátrai, 2000: 59–60.; Kerepeszki, 2013: 87.

120. A Vitézi Rend élén Horthy Miklós, mint főkapitány, csak reprezentatív szerepet töltött be, a legfőbb eljáró szerv az Országos Vitézi Szék volt.

121. MNL OL K MTI Napi hírek, 1944: 21.

Bár már fiatalon is fgyelemmel kísérte és jól ismerte édesapja politikáját,¹²² ő maga nem politizált. Közéleti szerepvállalására vonatkozóan példaként említhető az Országos Frontharcos Szövetség nagytétényi (Pest vármegye) csoportja 1936. július 5-i zászlószentelési ünnepe,¹²³ ahol gyengélkedő édesapja helyett – vitézi várományosaként – ő vállalta a zászlószögek beverését.¹²⁴ Élete során – az emigrációban is – elsősorban katonának tartotta magát, de érzelmi kötődése a nyilasokhoz és Szálasi Ferenchez végigkísérte életét. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy maga tette közzé – az „emigrációban élő hungaristák nevében” – Henney Árpád gyászjelentését a *Katolikus Magyarok Vasárnapja*-ban: „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás.”¹²⁵ *Megrendülve tudatom, hogy Henney Árpád m. kir. szkv. altábornagy, az utolsó m. kir. kormány minisztere rövid, de nehéz szenvedés után, életének 84. évében, Kitzbühelben elhunyt.*¹²⁶ E sorokkal egyszerre fejezte ki Szálasi eszméi iránti hűségét, és deklarálta, hogy nem a Lakatos-kormányt, hanem Szálasi Ferenc kabinetjét tekinti Magyarország utolsó törvényesen megválasztott kormányának.

122. Példaként említhető, hogy személyes forrásként szolgált Carlile Aylmer Macartney brit történésznek, aki édesapja politikájára vonatkozó közléseit könyvéhez is felhasználta. Macartney, 2006/I: 23, 198, 204, 207.

123. Az Országos Frontharcos Szövetség nagytétényi csoportja zászlószentelési ünnepségén Gömbös Ernő édesanyja, vitéz jákfai Gömbös Ernőné töltötte be a zászlóanyai tiszteletet.

124. *Budapesti Hírlap*, 1936: 2.; *Magyarország*, 1936d: 12.

125. Gömbös itt Szálasi Ferenc elhíresült gondolatára utal, amelyet 1944. november 6-án naplójában is lejegyzett: „A magyar nemzet volt az első, amelyik az új világnézetért végigjárt és végigjár minden kálváriát, kínszenvedést a földgömb minden nemzetét megelőzve. De az övé is lesz minden dicsőség, nagyság és boldogság. Nagypénteket járunk most. Ez az igazi nagypéntekünk, melynek el kellett jönnie a magyar élet számára is, mert nagypéntek nélkül nincs és nem volt és nem lesz soha feltámadás.” Kar-sai, 2016: 372.

126. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1980: 4.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. V-32000/1. Feljegyzés Gömbös Ernő 1945. október 7-i vallomásáról. 36.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV. 1. a. 1945-4785. Szálas Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1945. november 28.

XXV.2.b – 1945 – 13058, NOT. 1.2101/1946 Másodfokú ítélet, 1946. április 13.

Hadtörténelmi Levéltár VII/252 – Gömbös Ernő százados hagyatéka

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K Magyar Távirati Iroda (MTI) Sport Kiadás 1934. február 14. 1. kiadás

MNL OL K MTI Sport kiadás 1935. február 16. 3. kiadás

MNL OL K MTI Sport kiadás 1936. január 19. 1. kiadás

MNL OL K MTI Sport Kiadás 1936. február 21. 5. kiadás

MNL OL Sport Kiadás 1938. február 24. 5–6. kiadás

MNL OL Sport Kiadás 1939. március 12. 7. kiadás

MNL OL Sport Kiadás 1939. március 13. 3. kiadás

MNL OL MTI Napi hírek 1944. október 18. 21. kiadás

Sajtó

168 óra, 2002

Kísértetjárás. Gömbös sírja és emléke. *168 óra*, október 17. 19–21.

Bajtársi Levél, 1992

Halottaink. *Bajtársi Levél*, 2. sz. 9.

Tükör, 1985

Borbély József: Egy hajdan volt „Zögerei”. *Tükör*, 47. sz. 18–19.

Budapesti Hírlap, 1936

Frontharcos zászlószentelés Nagytétényben. *Budapesti Hírlap*, július 7. 2.

Cél, 1958

Gömbös Ernő: Néhány megjegyzés Himler Márton könyvéhez. *Cél*, 10. sz. 8–10.

Délamerikai Magyarság, 1946

Hogyan szökhetett meg Gömbös fia a Csillagbörtönből? *Délamerikai Magyarság*, október 26. 3.

Délmagyarország, 1945

Vallanak a magyar háborús bűnösök. *Délmagyarország*, október 12. 2.

Délmagyarország, 1946a

Pótvádiratot adtak ki Szógi Géza ellen. *Délmagyarország*, február 6. 3.

Délmagyarország, 1946b

Előkészítették a Csillagbörtönből megszökött Gömbös Ernő menekülését. *Délmagyarország*, szeptember 21. 2.

Délmagyarország, 1946c

A fegyőrszemélyzet hiányos felszerelése okozza a csillagbörtöni sorozatos szökéseket. *Délmagyarország*, szeptember 22. 3.

Délmagyarország, 1946d

A Csillagbörtönből megszökött Gömbös Ernő a tolnamegyei Murga község környékén bujkál. *Délmagyarország*, szeptember 24. 3.

Délmagyarország, 1946e

Egy felfüggesztés a Csillagbörtön személyzeténél Gömbös Ernő szökése miatt. *Délmagyarország*, október 1. 2.

Élet és Irodalom, 1987

Szakály Sándor: Szálasi segéd tisztje. Beszélgetés Gömbös Ernővel. *Élet és Irodalom*, október 2. 7.

Honvédségi Közlöny, 1941

Kinevezések. *Honvédségi Közlöny*, október 28. 608.

Honvédségi Közlöny, 1941

Kitüntetések adományozása. *Honvédségi Közlöny*, december 2. 711.

Honvédségi Közlöny, 1943

Kitüntetések adományozása. *Honvédségi Közlöny*, január 19. 47.

Honvédségi Közlöny, 1945

Háborús bűnösök közigazgatási úton való lefokozása és a Honvédség kötelékéből való kicsapása. *Honvédségi Közlöny*, október 1. 170–171.

Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978

Fiala Ferenc: Tisztelt Szerkesztőség! *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, március 26. 2.

Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1980

Henney Árpád gyászjelentése. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, június 29. 4.

Kis Ujság, 1945

Beregffy gyáván tagad *Kis Ujság*, október 21. 1.

Kis Ujság, 1946a

Megszökött Gömbös Gyula fia a szegedi Csillagbörtönből. *Kis Ujság*, szeptember 22. 5.

Kis Ujság, 1946b

Nyilatkozatok Gömbös Ernő szökése ügyében. *Kis Ujság*, szeptember 25. 2.

Kossuth Népe, 1945a

Egy pasaréti villa titkai. *Kossuth Népe*, július 12. 5.

Kossuth Népe, 1945b

Szabó Béla: Részletes beszámoló Szálasi és társai letartóztatásáról. *Kossuth Népe*, szeptember 30. 1–2.

Kossuth Népe, 1945c

Magyar Pál: A bűnös visszatért gaztettei színhelyére. *Kossuth Népe*, október 5. 3.

Kossuth Népe, 1945d

Bárdossy személyében felelős a Szovjet-Uniónak küldött hadüzenetért. *Kossuth Népe*, október 12. 1.

Kossuth Népe, 1945e

Németh József: Helyszíni riport a háborús bűnösök celláiból. *Kossuth Népe*, december 11. 1–2.

Kossuth Népe, 1946a

Tíz évi börtönre ítélték Gömbös Ernőt. *Kossuth Népe*, január 13. 4.

Kossuth Népe, 1946b

A NOT helybenhagyta Gömbös Ernő tízéves büntetését. *Kossuth Népe*, április 16. 4.

Kossuth Népe, 1946c

Németh József: Vaklárma az Almássy téren. Egy katonaköpenyes tápszerügynököt összetévesztettek a megszökött Gömbös Ernővel. *Kossuth Népe*, szeptember 30. 2.

Magyar Nemzet, 1939a

Honvédhadnagykot avattak vasárnap. *Magyar Nemzet*, január 17. 9.

Magyar Nemzet, 1939b

Magyar Nemzet, március 14. 12.

Magyar Nemzet, 1945

Kelemen István: Szálasit és tíz társát amerikai repülőgép Budapestre hozta. *Magyar Nemzet*, október 4. 3.

Magyar Nemzet, 1992

Gömbös Ernő gyászjelentése. *Magyar Nemzet*, július 18. 12.

Magyar Nemzet, 2007

Kő András: A történelem titkos kézfogásai. *Magyar Nemzet*, április 30. 5.

Magyar Nemzet, 2010

Megyeri Dávid: Rejtőzködők, katonák. *Magyar Nemzet*, augusztus 26. 5.

Magyar Nemzet, 2016

Pethő Tibor: Kitartanak? A nyilaskeresztes mozgalom útja Szálasi utódaitól napjainkig. *Magyar Nemzet*, október 29. 20.

Magyarország, 1967

Gárdos Miklós: Korona-krónika. *Magyarország*, február 12. 4–5.

Magyarország, 1971

Hol van a magyar korona? *Magyarország*, január 10. 13.

Magyarság, 1934

Magyar ludovikás síversenyzők Ausztriában. *Magyarság*, február 15. 11.

Magyarság, 1936a

A kékestetői síbajnokság. *Magyarság*, január 19. 22.

Magyarság, 1936b

A mátraházai bajnoki síverseny. *Magyarság*, február 22. 13.

Magyarság, 1936c

Az osztrák Dellekarth nyerte a magyar bajnokság összetett lesikló-versenyét. *Magyarság*, február 23. 21.

Magyarság, 1936d

Frontharcos zászlóavatás Nagytétényben. *Magyarság*, 1936. július 7. 12.

Makói Népiújság, 1946

Gömbös Ernőt 10 évi börtönre ítélték. *Makói Népiújság*, január 15. 1.

Népszabadság, 1978

Szabó L. István: Mi történt a koronával 1945-ben? *Népszabadság*, január 15. 6.

Népszava, 1945a

Hiteles adatok a Németországban elfogott nyilasokról. *Népszava*, szeptember 30. 3.

Népszava, 1945b

Szabó István: Szálasi és tíz társa újra az Andrássy út 60-ban. *Népszava*, október 4. 1.

Népszava, 1946a

Gömbös Gyula fiát, Gömbös Ernőt 10 évi börtönre ítélte a népbíróság. *Népszava*, január 13. 3.

Népszava, 1946b

Megszökött a szegedi Csillagbörtönből Gömbös Ernő, Szálasi volt szárnysegéde. *Népszava*, szeptember 22. 2.

Népszava, 1946c

A Gömbös-fió szökése miatt felfüggesztettek egy börtönőrmestert. *Népszava*, október 3. 1.

Pesti Hírlap, 1944

Napi Hírek. *Pesti Hírlap*, november 18. 3.

Reform, 1992a

Egy Gömbös hazatér. *Reform*, július 30. 11.

Reform, 1992b

Budapestre kerül a Gömbös-hagyaték. *Reform*, augusztus 6. 50.

Szabad Nép, 1945

Hajdu Endre: Szálasi, Imrédy, Bárdossy, Endre és társaik Budapesten. *Szabad Nép*, október 4. 1.

Szabad Nép, 1946a

Gombos Ernőt tízévi börtönre ítélték. *Szabad Nép*, január 13. 2.

Szabad Nép, 1946b

Gömbös Ernő megszökött a Csillagbörtönből. *Szabad Nép*, szeptember 22. 8.

Szabadság, 1945

Hogyan csempészlek Svájcba 1250 kiló aranyat Horthyék. *Szabadság*, október 12. 3.

Szabadság, 1946

Voltak-e segítőitársai a megszökött Gömbös Ernőnek? *Szabadság*, szeptember 24. 1.

Szél-járás, 2010

Száraz Pál: Chronica Hungarorum Austriacorum 1980–2010. *Szél-járás*, 2. sz. 82–84.

Szegedi Kis Ujság, 1946

Csókot intett a fogházőrnek. *Szegedi Kis Ujság*, szeptember 21. 5.

Szegedi Népszava, 1946

Kabát nélkül, sárga ingben, rövid nadrágban, fényes nappal szökött meg Gömbös Ernő, Gömbös Gyula néhai miniszterelnök fia, a Csillagbörtönből. *Szegedi Népszava*, szeptember 21. 2.

Ujság, 1939

Ujság, március 14. 15.

Út és Cél, 1992

Dr. Fekete István: Dr. vitéz jákfai Gömbös Ernő emlékére. *Út és Cél*, 5. sz. 3–8.

Világ, 1945

Imrédy és Reményi-Schneller ügyetlen védekezése a politikai rendőrségen. *Világ*, október 12. 2.

Világ, 1946a

Tíz évi börtönre ítélték Gömbös Ernőt. *Világ*, január 13. 3.

Világ, 1946b

Gömbös Ernő megszökött a szegedi Csillagbörtönből. *Világ*, szeptember 22. 6.

Világosság, 1944

Vajda István: Imrédy beismerő vallomást tett. Hogyan adta el Magyarországot a németeknek. *Világosság*, október 12. 1.

Világosság, 1945

Zsolnai László: Egymást vádolják és hangosfilmre „nyilatkoztak” Szálai és társai. *Világosság*, október 6. 2.

Világosság, 1946

Magyarossy altábornagy, Gömbös Ernő és Botka Pál, az üldözöttek zsarolója a NOT előtt. *Világosság*, április 14. 2.

Hivatkozott irodalom

Bonhardt, 2006

Bonhardt Attila: Fedőneve Szittyá. A magyar rohamtüzérség megteremtése. *Regiment*, 2. sz. 16–19.

Detre, 2007

Vitéz Detre Gyula: *Történelem közelről*. Lakitelek, Antológia Kiadó.

Gergely, 2001

Gergely Jenő: *Gömbös Gyula politikai pályaképe*. Budapest, Vince Kiadó Kft.

Gosztonyi, 1992

Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Karsai, 2016

Karsai László: *Szálasi Ferenc naplói 1942–1946*. Budapest, Magvető Kiadó.

Karsai–Karsai, 1988

Karsai Elek – Karsai László: *A Szálasi per*. Budapest, Reform Kiadó.

Kerepeszki, 2013

Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945*. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó.

Kovács, 2008

Kovács Tamás: A nyilas emigráció 1945–1998. *Rubicon*, 1. sz. 64–67.

Kovácsházy, 2013

Kovácsházy Miklós: A Zrínyi járműcsalád története. *Haditechnika*, 6. sz. 10–16.

Macartney, 2006

Carlile Aylmer Macartney: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945*. Budapest, 1. kötet. Gede Testvérek Bt.

Schmidt, 2013

Schmidt László: A magyar rohamtüzéreg német harcjárművei. *Haditechnika*, 6. sz. 33–38.

Pálffy, 1990

Pálffy József: Velem község krónikája 1944 és 1945-ben. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1–2. sz. 64–69.

Pálffy, 2001

Pálffy József: Pótlások Zsiga Tibor: A Szent Korona Vas megyében című cikkéhez. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1. sz. 69–71.

Rainer, 2018

Rainer M. János: *Századosok*. Budapest, Osiris Kiadó Kft.

Rozsnyói, 1994

Rozsnyói Ágnes: A vég. Szálasi „országglása”. *Múltunk*, 3. sz. 53–78.

Somorjai, 2012

Vitéz Somorjai Béla: A Szent Korona 1944-1945. évi menekítése és a Mattsee-i emlékmű története. *Vitézek Hírmondója*, 3. sz. 33–42.

Szakály, 2001

Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és adattár.* Budapest, Ister Kiadó Kft.

Szakály, 2008

Szakály Sándor: Nem minden emigráns hungarista. *Rubicon*, 2–3. sz. 71.

Szerencsés, 2009

Szerencsés Károly: „*Az ítélet: halál*”. *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt: Batthyány Lajos, Bárdossy László, Imrédy Béla, Szálasi Ferenc, Sztójay Döme, Nagy Imre.* Budapest, Kairosz Kiadó.

Tátrai, 2000

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. sz. 35–74.

Tóth, 2008

Tóth Tibor: *A Hungarista Mozgalom emigrációtörténete. Az „Út és Cél” és a „Hungarista Tájékoztató” című sajtótermékek tükrében.* Debrecen, Debrecen University Press.

Zánkay, 1999

Zánkay Péterné írásbeli vallomása a néptyűzség számára. 1945. június. In *Imrédy Béla a vádlottak padján.* Szerkesztette: Sipos Péter. Budapest, Osiris Kiadó Kft. – Budapest Főváros Levéltára.

Kulcsszavak: *hadtörténelem, háborús- és népellenes bűncselekmények, emigráció*

Gömbös Ernő, Szálasi Ferenc's adjutant

The son of former prime minister Gyula Gömbös, as a military officer, took part in the foundation of the Hungarian Assault Artillery, and later, following the Arrow-Cross Party's rise to power, served as the adjutant of Ferenc Szálasi. In 1945, he was sentenced to 10 years in a maximum-security prison for war crimes and crimes against humanity. In 1946, showing remarkable wit, he managed to escape the Csillag prison of Szeged. After fleeing west, he participated in the organization of the emigrant Hungarist Movement, where he remained a core member until the end of his life. Despite his extraordinary life, the events he witnessed and the personalities he became acquainted with, always proved more interesting in the eyes of researchers of the period. This paper aims to collect and organize the material published to date about Ernő Gömbös, as well as to draw a picture of his personal history. Previously, his name was most often referred to in relation to his heritage, while his face became mostly known from photographs of Ferenc Szálasi, recognizable as the person walking behind the leader in glasses, wearing the badge of the Order of Vitez and Arrow-Cross armband.

Szemle

Argejő Éva

A dokumentumfilm mint a társadalom lelkiismerete

Sárközy Réka: *Kinek a történelme? Emlékezet, politika, dokumentumfilm*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2018. 285. p.

2016 óta az ÁBTL *Dokufilmklubja* alkotókkal folytatott beszélgetésekkel egybekötött vetítéseken mutat be a levéltárban őrzött iratanyaghoz köthető témákban magyar dokumentumfilmeket. Sárközy Réka *Kinek a történelme? Emlékezet, politika, dokumentumfilm* címmel nemrégiben megjelent könyve jó alkalmat kínál, hogy tágabb kontextusba helyezve tekintsük át a rendszerváltás után készült dokumentumfilmeket, melyekből jó néhányat a Történelmi Levéltár is műsorára tűzött az elmúlt évek során.

Sárközy Rékának nem ez az első munkája e témában, ezt járja körül a *Dokumentumfilm és történelem* címmel 2011-ben a Színház- és Filmművészeti Egyetemen megvédett doktori értekezésében, és ezt dolgozza fel *Elbeszélt múltjaink* címmel 2011-ben megjelent könyvében, mely a most vizsgált korszak időbeni előzményének is tekinthető. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a szerző maga is filmrendező, és 16 történelmi dokumentumfilm producereként is közreműködött, nem hagy kétséget, hogy a téma avatott szakértőjével van dolgunk.

„*A dokumentumműfaj sajátos szerepet játszik olyankor, amikor megoldásra váró nagy társadalmi feszültségek gyűlnek össze, amelyek valamilyen okból koherens, nyílt és világos eszmerendszerben nem tudnak megfogalmazódni.*”¹ Mintha Lackó Miklós lényeglátó megállapítására rímelnének Sárközy Réka könyvének fejezetei, mivel a magyar társadalom négy olyan politikai-társadalmi feszültséget generáló témájára fókuszál, melyek kibeszélése a rendszerváltásig tabunak számított. Elsőként *A második világháború* címmel a Don-kanyar és a holokauszt traumáját feldolgozó filmeket járja körbe, a második fejezetben Koltay Gábor Trianonról rendezett filmjeit veszi górcső alá, míg *Az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás* címet viselő harmadik rész

1. Lackó, 1984.

az októberi forradalomról született dokumentumfilmeket veszi számba. Sárközy Réka az általa kiválasztott dokumentumfilmekben arra a kérdésre keresi a választ, hogy a 80-as évektől a kétezres évekig a filmrendezők miként jelenítették meg a történelmi traumákat, filmjeik milyen szerepet játszottak a nemzeti emlékezeti narratívák megfogalmazásában, az emlékezeti közösség megteremtésében és a traumák feldolgozásában. Keresi továbbá az összefüggést a dokumentumfilmekben ábrázolt történelmi narratívák változásai és a műfaj társadalomban betöltött szerepe között. A szerző módszeréhez tartozik a filmrendezők által megvalósítandó célok és az ezek eléréséhez használt filmes eszközök mélyreható elemzése, de az elkövetett hibák már-már „élveboncolása” éppúgy része alapos munkájának. Könyvének másik nagy érdeme az a mód, ahogy a külföldi és a hazai szakirodalom széles körű ismertetésével történelmünk négy neuralgikus eseményét tág történelmi-emlékezetpolitikai kontextusba ágyazza. Emellett valamennyi történelmi témához kapcsolódó filmsoportot konkrét, egyéni nézőpontból vizsgál, sokszínűvé és élvezetesen olvasmányossá téve ezzel a könyvét.

A magyar rendszerváltás egyik örvendetes filmes tendenciáját a történelmi dokumentumfilmek konjunktúrája jellemzi. A műfaj a 70-es és 80-as évekbeli hagyományokból táplálkozott, s az évtizedeken át elfojtott történetek elmesélésének legfőbb társadalmi funkciója az áldozatok számára az elégtétel megadása és az elmaradt gyász megélése volt. Ebből adódóan a második világháború kollektív traumáiról szóló filmelemzések rendezőelvének Sárközy Réka is a Don-kanyart megjárt katonák és a holokauszt túlélők múltához való viszonyát, az elszünetelt traumákhoz kapcsolódó emlékezést és gyászmunkát választja. Sára Sándor 1980-as évek végén készült, 120 interjú alapuló *Krónika* című 20 részes tévésorozata jelentette a nyitányát a kollektív traumák felfakadásáról szóló filmek áradatának. A Don-kanyar rég elfeledett történései rekonstruálódnak a különböző hosszúságú, ritmusú és nyelvi sokféleség jegyében született személyes emlékezetekből. Elbeszéléseikben a megszólalók elmesélik, mi történt velük, és a sorsfordító események átélése teszi őket hitelessé. Sárközy Réka egyfelől a rendező motivációira, szerkesztési elveire volt kíváncsi, mit emel ki a múltból, és mit hagy el, másfelől az egykori 2. magyar hadsereg katonáinak múltához való viszonya érdekelte. Sára Sándor érdemeinek elismerése mellett a szerző kíméletlenül rámutat a *monstre* sorozat gyengeségeire: a rendező egyáltalán nem törekedett tényfeltáráásra, csupán kronológiai rendbe szerkesztette a „beszélő fejeket”, akiket hagyott vég nélkül monologizálni. Gyászból és veszteségeiből a magyarságot olyannyira jellemző szenvedéstörténet bontakozik ki, és Sára kísérletet sem tesz, hogy az általuk elkövetett atrocitásokról is szóra bírja őket. Az idős emberek idők során megkopott, szubjektív emlékei amúgy is bizonytalan tényeken alapulnak, a kegyetlenkedésekre nem is emlékeznek, ám ha „sorvezetőt” sem kapnak az eseményeket illetően, relativizálódik az általuk megélt történelem. A *Krónika* azonban minden hibája ellenére is előképe volt azoknak a későbbi, hosszú interjúkra épülő dokumentumfilmeknek, melyek mikrotörténelemként tártak fel a magyar társadalom kollektív emlékezetében

őrzött, addig el nem mondott történeteket. A Don-kanyarról szóló filmek közül a szerző elemzi még Erdélyi Péter *Doni tükör* és Litauszki János *Ott a messzi Donnál* című alkotásait, melyek nagyban különböznek Sára Sándor végtelenített eposzától. Erdélyi Péter filmjéről szólva Sárközy rámutat, hogy az objektív kérdezői szerepköréből kiforduló rendező miként konfrontálja és provokálja interjúalanyait, saját koncepciója szerint dekonstruálva ezzel a Don-kanyari történeteket, amit csak tetéz a film végén tett vélemény kinyilatkoztatásával. Litauszki János az MTV megbízásából a 70. évfordulóra készített ismeretterjesztő jellegű filmet, melynek bántó egyoldalúsága egyenesen következik a kizárólag hadtörténeteszekből összeválogatott narrátorok elbeszéléseinek megfilmesítéséből.

Miként a Don-kanyarról készült beszámolók is bizonyították, a történelmi dokumentumfilm kedvelt témája a traumák és traumatikus események rekonstrukciója a személyes emlékezetben. Aleida Assmann biográfikus emlékezetnek nevezi a személyességre épülő egyszeri és egyéni, tehát nem reprodukálható emlékezetet. Ám, hogy a holokauszt traumájáról milyen nehéz még évtizedek múltán is beszélni, arról a szerző így ír: „*A trauma természetéből adódik, hogy sem elfelejteni, sem emlékezni nem lehet rá.*”² Sárközy Réka a téma gazdag nemzetközi és hazai szakirodalmát feldolgozó elméleti keretben, történészek, pszichológusok és esztéták véleményét ütköztetve foglalkozik a holokauszt, a nemzeti emlékezetpolitika és a zsidó–magyar együttélés problémájával. Míg a Don-kanyarról készült filmeket az emlékezés és gyászmunka perspektívájából vizsgálja, addig a holokausztról készült filmeket ezen túl a bűnös-áldozat–szemtanú nézőpontból is elemzi. Kiindulópontként Saul Friedländerre hivatkozik, aki szerint a holokauszt emlékezete megfogalmazhatatlan és feloldhatatlan traumaként egyszerre él a szubjektum mély emlékezetében, és közös emlékezetként a felszínre jutva, helyreállítva vagy megteremtve ezzel az összefüggéseket az emlékezet elbeszélésében.³ Ez utóbbi létrejöttének gyötrelmes folyamatára a szerző példaként a német és lengyel emlékezetpolitikát hozza fel összehasonlítóképpen, amihez az önmagára reflektáló monologikus emlékezet helyett az újragondolásra nyitott, párbeszédre épülő dialogikus emlékezet elfogadására volt szükség.

Jan Assmann szerint a dialogikus emlékezethez két emberöltőnyi, tehát legalább 40 év távlat szükséges a múltbéli eseménytől. Gazdag Gyula 1984-ben bemutatott *Társasutazás* című filmje épp megfelel ennek az időtávlatnak, ekkor szervezett ugyanis a Cooptourist társasutazást Auschwitzba a haláltábor egykoron megjárt túlélőknek. John Grierson szerint a dokumentumfilm olyan film, amely „természetes alapanyagokat” vesz, s azokat kreatívan alakítja.⁴ Nos, a *Társasutazás* épp ilyen: a rendező senkit nem instruál, csupán filmre veszi a megrendült emberek arcát a múltnak mély kútjából feltörő emlékek tükrében. Kamerájával nyomon követi azt az átalakulást, ahogy a személyes trauma a közös csoportélmény hatására lassan kollektív traumává

2. Sárközy, 2018: 90.

3. Sárközy, 2018: 85.

4. Plantinga, 2009.

válí. Az áldozatokról készült egyik leghatásosabb film Gazdag Gyuláé, amely teljességgel igazolni látszik Friedländer mély emlékezetből közös emlékezeti rétegbe jutásáról szóló elméletét.

A bűnösöket megidézve, Varga Ágotától a volt nyilas belügyi államtitkárról, Endre Lászlóról készített *Leszármazottakat* és Groó Diánától az önkéntes Waffen-SS-es Erwinóról forgatott *Trapéz* című filmet választotta a szerző. A két emberöltőnyi távolság itt is megvan, Endre Lászlóról az unokái emlékeznek, a *Trapéz* esetében szintén generációs filmről van szó, a fiatal rendező és idős interjúalanya életkorát tekintve. Mindkét film felveti a felelősségérzet, büntudat és megbánás kérdését, s hogy miként lehet együtt élni ezzel a súlyos örökséggel. Ennek kapcsán felmerül a felejtés kérdése, s a szerző Aleida Assmannra hivatkozik: a felejtés nem feltétlenül káros, lehet gyógyír is, hogy a múlton túl lehessen lépni.⁵

Magyarországon 2004-ig a holokauszt nem volt a hivatalos emlékezetpolitika része, ekkor nyílt meg állami kezdeményezésként a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont, nemzeti emlékezhelyként. Ám a szerző vélekedése szerint a számtalan azóta megvalósult emlékmű sokkal inkább konzerválja a szemben álló ellenséges frontokat, mintsem elősegítené a felszámolásukat; ennek legjellemzőbb példájaként a Szabadság téri Eleven emlékművet hozza fel. Nézetét szintúgy Aleida Assmann figyelemfelhívó gondolatával támasztja alá: „Az emlékezés ugyanúgy lehet a gyűlölködés és az erőszak szítója, az elválasztottság fenntartója és megszilárdítója, mint az integrációt és beilleszkedést szolgáló terápia.”⁶ A holokauszt emlékezetének fenntartásában érdekelt hazai szereplők egymásnak feszülése miatt Sárközy Réka a dialogikus emlékezeti keret megvalósulási formáját a dokumentumfilmben látja. Felfogása egybeesik Robert A. Rosenstone történész elméletével, aki szerint a posztmodern történetírás egyik ideális médiája lehet a film, mivel önreflexív, és a nézőpontok megsokszorozódásával értelmezheti újjá a múltat.⁷

A rendszerváltást követően a dokumentumfilm-készítők kétféle utat követtek: vagy az egyéni identitásproblémák felé fordultak, vagy a nemzeti identitás újrafogalmazását tűzték ki célul. A közös nemzeti múlt konstrukciójára tett kísérletet Koltay Gábor, aki a trianoni békeszerződésről három variációban készített filmet: *Velünk élő Trianon* (2004), *Trianon* (2004), *Vérző Magyarország – Trianon 90. évfordulójára* (2010). Hogy milyen ideológia sarkallhatta Koltayt e filmek megrendezésére, azt leginkább talán az a *Trianonban* is bejátszott hangfelvétel tükrözi, melyen Wass Albert szólal meg 1967-ben, San Franciscóban: „Mi, magyarok elmondhatjuk, hogy az Úr választott népe vagyunk, elküldött minket ide, erre a földre, hogy nemzetünket szolgálva naggyá és boldoggá tegyék a jövőendő magyar nemzedéket.”⁸

5. Sárközy, 2018: 109.

6. Idézi: Sárközy, 2018: 83.

7. Uo. 98.

8. Uo. 166.

1. kép Részlet Koltay Gábor: Trianon című rockoperájából <https://www.hirado.hu/kultura-életmod/szinhaz/galeria/2018/06/22/a-trianon-cimu-rockopera-foprobaja-a-hosok-teren/>
Letöltés ideje: 2019. szeptember 17.

A *Trianont* 2004-ben mutatták be, az Európai Unióhoz való csatlakozásunk évében, és kimondható, hogy erős igény mutatkozott rá, mert a csatlakozásunktól való ódzkodás nem tűnt elszigetelt jelenségnek. Koltay meg is fogalmazta ezt: „*A kérdés úgy is felvethető, hogy a 21. században vagy vazallusi függőségbe kényszerített néppé silányodunk, vagy képesek leszünk a nemzeti felemelkedésre.*”⁹ S mintegy filmje ars poeticájaként irányt mutat, szerinte mit kell tenni: „*Ha meg akarjuk érteni, hogy az 1990-es közép-kelet-európai rendszerváltozások után miért vagyunk még mindig rosszkedvűek [...], miért érzi a magyar nép többsége azt, hogy a rendszerváltás felemás módon zajlott le, ahhoz fel kell dolgoznunk a 20. század történetét. Vissza kell nyúlunk az ősbűnhöz, 1920-hoz, Trianonhoz, és be kell mutatnunk azt a 85 éves folyamatot, amely azóta is tart.*”¹⁰

Sárközy Réka Koltay *Trianon*-filmjeiről való véleményét már könyvének humoros, egyben szarkasztikus fejezetcíme is megelőlegezi: *Trianon Horror Picture Show*, utalva az elhíresült amerikai polgárpukkasztó musicalre, cseppet sem véka alá rejtve ezzel, hogy silány nemzetépítő giccsnek tekinti, és ennek jegyében szedi ízekre. A *Trianon*-filmek kapcsán Sárközy egyéni nézőpontként a kultuszépítés fogalmát állítja elemzésének fókuszába, s ehhez hívja segítségül a Shakespeare-kultuszról kiváló könyvet író Dávidházi Péternek ebben a témában megfogalmazott gondolatait. E konstrukció köré építi azután nemzetközileg elismert külföldi és neves hazai kulturális antropológusok és történészek – köztük a Trianon-legendákról könyvet író Abonyi Balázs – rítusokról, politikai mítoszteremtésről és kultuszépítésről alkotott el-

9. Idézi: Sárközy, 2018: 128.

10. Idézi: Sárközy, 2018: 127.

méleteit és véleményét, tág kontextusba helyezve a magyar történelem egyik legneuralgikusabb témáját, Trianont.

Koltay Gábor filmjében az időtávtól miatt visszaemlékezésekről már nem lehet szó, helyette történészek végeláthatatlan monológjaiból, érzelmeket felkorbácsoló interjúkból állnak össze az évtizedekkel ezelőtti történések. Megszólal többek között Csurka István, Duray Miklós, Glatz Ferenc, Nemeskürty István, Raffay Ernő, Tőkés László, de szerepel itt Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás is, akik a szocializmus évtizedeiben „meglehetősen nehéz körülmények között a nemzeti sorskérdések ügyét folyamatosan felvállalták”.¹¹ A történeti narratíva részeként a múlt képviselői sem maradhatnak ki, így kap helyet a történelmi arcképcsarnokban Horthy Miklós, Klebelsberg Kuno, Gömbös Gyula, avagy Imrédy Béla. A szerző szerint kevés tényleges információval szolgáló, ám annál terjengősebb, mély pátosszal átítatott filmben nincsenek kérdésselvetések, töprengések a múltról – helyette egyértelmű válaszok vannak az erre kiéhezett nézőknek. Érzelmileg ezt erősíti fel a Trianonhoz kapcsolódó irodalmi emlékek, versek, memoárrészletek, imák filmen végigvonuló végtelen sora. Sárközy Réka véleménye szerint a rendező által alkalmazott – a magyarság heroizálásának történelmi hagyományából kinövő – szimbólumkészlet erős érzelmi reakciót képes kiváltani a befogadóban, emellett „a film a motívumok önkényes kiemelésével torz történelmi önképet épít fel, amelyből kimaradnak fontos elemek: valós történelmi összefüggések és a kortárs politikai helyzet realitásai”.¹²

Míg a 80-as évek végének és a 90-es évek elejének történeti dokumentumfilmjeiben a múlt feltárása és nyilvánossá tétele volt az alkotók legfőbb szándéka, addig 1956 története a magyar demokrácia eredetmítosza lett. Sárközy könyvének *Az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás* címet viselő fejezetéhez is egyéni nézőpontot választ: az 56-os filmeket egyfelől a »reformkommunista vs. pesti srácok« és »mítosz és legenda« mátrixában helyezi el, másfelől a *Nyomozások* cím alatt a múlt le-tűnt alakjainak nyomába ered.

1990-ben, az ünnepi pillanat elmúltával bekövetkezett egy fordulat – szögezi le a szerző –, az addig „egyirányú” emlékezet átadta helyét a „széttartó” forradalmi emlékezeti hagyománynak. Kialakult két pólus, mely már a 90-es években szembekerült egymással: a reformkommunista szárny, Nagy Imre emlékével a középpontjában vs. a forradalom szabadságharcos hagyománya, amely az utcai felkelőcsoportokat állítja középpontjába a Corvin-közhöz, avagy a Széna térhez hasonlatos ikonikus emlékeze-ti helyekhez köthető forradalmárok mítoszának erősítésével. Sárközy lépésről lépésre nyomon követi azt a folyamatot, melynek során az 56-ról készült dokumentumfil-mek egy részében a történelmi események pontos visszaadására való törekvést felvált-ja a szimbolikus történetmesélés a forradalmárok sztereotip típusainak konstruálásá-val. A mítoszképzés mellett a forradalmi legendagyártás sem kerüli el a szerző figyel-mét. Ennek legszebb példájaként Dézsy Zoltánnak a Köztársaság-téri pártközpont

11. Idézi: Sárközy, 2018: 139.

12. Uo. 162.

alatti titkos kazamatákat kereső *Pincebörtönök* című filmjét elemzi. A mítoszokra és legendákra épülő, leginkább politikai célokat kiszolgáló filmekről Sárközy kíméletlen éleslátással mutatja ki a történelmi események elnagyolt, árnyalatlan ábrázolását és az ennek szolgálatába állított propagandisztikus eszköztárat. A tömegével gyártott 56-os dokumentumfilmek között kevés kiemelkedőt lát, és úgy véli, hogy a sokféleség ahelyett, hogy színesítette volna a történelmi palettát, csak tovább ártott a forradalmat integráló nemzeti hagyomány megszületésének. Választ keresve a kérdésre, hogy a filmek miért a széttartó történelmi emlékezet további távolodásához vezettek, miközben a társadalom is egyre közömbösebbé vált a forradalom iránt, szakértők – Gyáni Gábor, György Péter, K. Horváth Zsolt, Ungváry Rudolf, Rainer M. János – véleményét és egymással folytatott vitáit ütközteti.

Sárközy Réka külön kitér Novák Tamás és Skrabski Fruzsina Biszku Béláról készített *Bűn és büntetlenség* című filmjére, melyhez ambivalensen viszonyul. Egyfelől üdvözli, hogy általuk a kétezres évek óta Amerikában hódító – leginkább Michael Moore nevéhez köthető – új típusú dokumentumfilm-készítési stílus Magyarországon is tért hódít. Meglátása szerint a Skrabski–Novák alkotópáros Biszku Béláról forgatott filmje az amerikai műfaji jegyeket emeli át, így látásmódjában friss és korszerű. Ám arra is rámutat, hogy – szintén az amerikai mintát követve – leplezetlenül alkalmazzák a propagandafilmek eszköztárát, és nem is titkoltan a provokatív stílust képviselő Michael Moore „nagy igazságosztó” szerepére pályáznak. Mivel a dokumentumfilmek hatnak a közvéleményre, és komoly kihatással is lehetnek a szereplők életére, nem mindegy hát, milyen ítéletet tükröznek. E tekintetben a szerző Groó Diána *Trapéz* című filmjét szegezi szembe az alkotópáros művével. Groó Diána – a Biszku-film rendezőihez hasonlóan – szintén ítélkezik főhőse, a náci Erwino felett, de úgy, hogy ítéletalkotását a nézői befogadás részévé teszi, szemben a Novák–Skrabski páros etikai problémákat is jócskán felvető rendezői törekvésével.

2. kép Részlet Novák Tamás – Skrabski Fruzsina: Bűn és büntetlenség című dokumentumfilmjéből. <https://port.hu/galeria/galeria/movie-111390?openwith=253620> Letöltés ideje: 2019. szeptember 19.

Konklúziójában Sárközy Réka nem fest vidám képet a történelmi dokumentumfilm mai helyzetéről. Kiemeli, hogy egész nemzetet átfogó közösséget csak a rendszerváltás előtt készült alkotások tudtak teremteni. A filmek műltszemlélete 1990-et követően megváltozott, a rendezők számára a műltfeldolgozás továbbra is kiemelt törekvés maradt, ám a hangsúlyok fokozatosan eltolódtak, és a műlt feltárása mellett mind fontosabbá vált azoknak a mítoszoknak a megkonstruálása, amelyekre a rendszerváltás utáni Magyarország felépítette magát. Ezek a filmek kettős bázisra épültek, az addig a részvevők emlékezetére épülő alkotások mellett sorra megjelentek a különböző politikai vonulatokba sorolható történész szakértők. Fontos és elgondolkodtató meglátás Sárközy részéről az a szintén negatívumként értékelendő változás, melynek során Magyarország rendszerváltást követően létrejött emléknapi – október 23., november 4., a kommunizmus áldozatainak emléknapija, a holokauszt áldozatainak emléknapija, június 4-e, a Nemzeti Összetartás Napja – fokozatosan kiüresítették az ünnepek valós tartalmát, megemlékezések, tévéműsorok üres, rituális kellékeivé degradálva azt. Meglátása szerint a történelmi dokumentumfilm is így veszíti el lassan a közönségét. Ennek ellenére úgy véli, hogy ezek az alkotások kulcsszerepet játszottak a traumák feldolgozásában, azok kollektív emlékezetbe emelésével.

A történelmi dokumentumfilm mai helyzetét tekintve ugyan nem túl optimista a szerző, ám a jövőt illetően éppen ezért fontos, hogy az 1982–2013 között készült történelmi tárgyú dokumentumfilmek válogatott filmográfiáját is magába foglaló – tanulmánykötete elkészült. Mert a *Kinek a történelme?* Sárközy Réka elméleti felkészültségét, a magyar dokumentumfilm történetének átfogó ismeretét és elemzéseinek szakszerűségét tekintve fontos szerepet tölt be a hazai és nemzetközi filmtörténeti kánonban.

Hivatkozott irodalom

Lackó, 1984

Lackó Miklós felszólalása. In: A megszólított ember. Történészek kerekasztal-beszélgetése. *Filmvilág*, 5. sz. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=6423. Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.

Plantinga, 2009

Plantinga, Carl: Dokumentumfilm. *Metropolis*, 4. sz. <http://metropolis.org.hu/dokumentumfilm-1>. Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.

Sárközy, 2018

Sárközy Réka: *Kinek a történelme? Emlékezet, politika, dokumentumfilm*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó.

Kulcsszavak: *recenzió, történeti emlékezet*

A bookreview about Réka Sárközy: *Kinek a történelme? Emlékezet, politika, dokumentumfilm* (Whose history? Memory, politics, documentaries) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2018. 285. p.

The book of Réka Sárközy: *Kinek a történelme? Emlékezet, politika, dokumentumfilm* (Whose history? Memory, politics, documentaries) brought four such topics into the focus, which generated political and social tensions in the Hungarian society. All of these topics belonged to the taboos until the system changes. In the part “World War II” the documentaries dealing with the disaster of the 2nd Hungarian Army at the Don River and Holocaust were analysed, then Gábor Koltay’s film about the Trianon Peace Treaty was examined. The third part of the book makes an account about the documentaries dealing with the 1956 Revolution and Freedom Fight, taking also the reprisals into the limelight. The book seeks to answer the questions how film directors saw these historical traumas from the 1980s to the first years of the millenium. By reconstructing trends of interpretations the role of the films in memory narratives and memory techniques are specified, which can help in overcoming the traumas.

A tanulmányokkal kapcsolatos észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék: betekinto@abtl.hu. Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket az adott szerzőnek.

Argejő Éva: szociológus

Jobst Ágnes: könyvtáros, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Kurucz Ádám: levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Medgyesi Konstantin: történész-muzeológus, Móra Ferenc Múzeum

Pap Péter István: történész, doktorandusz, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

Slachta Krisztina: történész, Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet, óraadó tanár